

SPLIT U PRVOM SVJETSKOM RATU

Milin Aljinović, Marino

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:301948>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-31**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

SPLIT U PRVOM SVJETSKOM RATU

DIPLOMSKI RAD

SPLIT, RUJAN 2023.

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

SPLIT U PRVOM SVJETSKOM RATU

DIPLOMSKI RAD

Student: Marino Milin Aljinović

Mentor: prof. dr. sc. Marko Trogrlić

SPLIT, RUJAN 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Split pred „Velikim“ ratom.....	2
3. Splitski tisak	4
3.1. Zastava.....	4
3.2. Naše jedinstvo	4
3.3. Novo doba.....	5
3.4. Dan	5
4. Atentat u Sarajevu i reakcija Splita i Splitskana na atentat	6
4.1. Zatvaranja, ukidanja društava i cenzura.....	9
5. Vojne prilike.....	11
5.1. Objava rata.....	11
5.1. Početna mobilizacija i ratni zanos	13
5.2. Splitskani na bojišnicama	16
6. Političke i gradske prilike.....	21
6.1. Dalmatinsko namjesništvo.....	21
6.2. Namjesnik Mario Attems.....	22
6.3. Gradska uprava	24
6.3.1. Vinko Katalinić	26
6.3.2. Frane Madirazza	27
6.3.3. Teodor Sporn.....	28
6.4. Svečane proslave i obilježavanja – vojne pobjede i Franjo Josip I.	29
6.5. Zdravstvo	32
6.5.1. Španjolska gripa – „španjola“	33
6.6. Političko djelovanje i sastanak 2. srpnja 1918.g.	36
6.7. Prema kraju rata	38
6.8. Manifestacije povodom kraja rata	40
6.9. Uspostava nove vlasti.....	41
6.10. Talijanske provokacije i doček „belih orlova“	42
7. Aprovizacija i nestašica hrane	44
7.1. Aprovizacijske prilike u Splitu	47
7.1.1. 1914.g.	47
7.1.2. 1915.g.	47

7.1.3. 1916.g.	49
7.1.4. 1917.g.	50
7.1.5. 1918.g.	52
8. Humanitarne aktivnosti	54
8.1. Pučka kuhinja.....	57
9. Ratno školstvo	60
9.1. Profesori i učenici na bojištima	65
9.2. Humanitarne aktivnosti u školstvu	66
10. Crkva i rat.....	67
11. Kulturne prilike.....	72
12. Zaključak.....	74
13. Izvori i literatura	76

1. Uvod

Ovaj period splitske povijesti još je uvijek relativno neistražen. Većina historiografskih radova obuhvaća Dalmaciju kao cjelinu ili se fokusira na specifične osobe, događaje i ustanove. Stoga nam kao najbolji uvid o svim aspektima života u to doba, služe tiskovine. Od njih možemo istaknuti Naše jedinstvo, koje je cijeli rat izvještavalo Splitsane o bojištima, ali i o gradskim, lokalnim i pokrajinskim prilikama. Iako nije bilo ratnih djelovanja u Splitu i okolici, rat je itekako utjecao na život Splitsana. Uvukao se u sve aspekte života. Od gospodarskih prilika, političkih prilika, društvenih prilika do kulturnih prilika. Zbog toga je cilj ovog rada staviti samo Split u fokus i prikazati kako je rat utjecao na sve aspekte života Splitsana.

U prvom dijelu rad će se posvetiti periodu prije rata, s ciljem davanja konteksta o političkim zbivanjima u predratnom razdoblju. Zatim će biti riječi o splitskim i dalmatinskim tiskovinama, bez kojih ovaj rad ne bi bio moguć u ovakvom opsegu. Nakon tiskovina, fokus rada će se prebaciti na početak „Velikog“ rata i na njegov povod, atentat u Sarajevu. Prikazat će se kako je Split reagirao na atentat i na početak rata. Kao što je već rečeno, Split nije vidio borbenih aktivnosti, ali nažalost dio njegovih stanovnika je, od Srbije, Galicije do Soče. Zatim će se pokušati dati politički kontekst, prikazati kako su funkcionirale državne i lokalne političke institucije. U idućem poglavlju prikazat će se aprovizijske prilike u Dalmaciji i Splitu, vrlo važan aspekt života, jer je o aprovizaciji ovisio život mnogih Splitsana. U zadnjih nekoliko poglavlja prikazat će se kako je rat utjecao na školske, crkvene i kulturne prilike. Nadam se da će ovaj rad uspjeti čitateljima prikazati i pojasniti kako je sve „Veliki rat“ utjecao na svakodnevni život Splitsana.

2. Split pred „Velikim“ ratom

Split posljednja četiri desetljeća pod upravom Austrije, provodi pod narodnom hrvatskom upravom. Poraz Bajamontija i Autonomnaške stranke 1882.g. pokrenuo je nove struje u Dalmaciji i Splitu. Stari autonomasi u većini su se povukli s političke scene. Njihovi glavni saveznici u Splitu, Velo Varošani, sada su nacionalno osviješteni Hrvati. Oni preostali „tolomaši“ na političkoj i društvenoj sceni, su bili prethodno doseljavani birokrati s Apeninskog poluotoka. Prolaskom vremena, ti su birokrati postajali žestokim talijanašima.. Odlaskom Bajamontija, većina načelnika i općinskih upravitelja Splita do kraja Austro-Ugarske bili su Hrvati.¹ Jedina iznimka bio je Slovenac Sporn.

Promjenu na političkoj sceni donosi Riječka rezolucija iz 1905.g. Djelo je Splićanina Dr. Ante Trumbića i Dubrovčanina Frana Supila. Rezolucija je bila produkt tzv. politike novog kursa, čiji je cilj bio zajedno s domaćim Srbima suprotstaviti se germanizaciji.²

Tijekom Balkanskog rata 1912.g. dvije najutjecajnije stranke, Hrvatska stranka i Hrvatska pučka napredna stranka, javno podupiru Crnu Goru i Srbiju, koje su u borbi protiv Osmanskog Carstva. Čak se organiziraju i javne manifestacije, te Crveni križ za „balkanski narod.“³U to doba splitski načelnik je Vinko Katalinić, a upravo je on imenovan predsjednikom splitskog odbora za Crveni križ „balkanskog naroda“. U studenom 1912.g., u Splitu je održan skup u čast srpskih i crnogorskih pobjeda. Velika kolona na čelu sa splitskim načelnikom Katalinićem prodefilirala je gradom pjevajući „rodoljubne“ pjesme i noseći hrvatske, srpske i slovenske barjake. Austrijskoj vladi se ta manifestacija nije niti malo dopala, te je promptno raspustila splitsku Općinu nekoliko dana poslije. Za upravitelja Općine, tj. za političkog komesara, postavljen je slovenski birokrat Teodor Sporn. Na toj poziciji bio je svega par mjeseci, jer su početkom 1913.g. raspisani općinski izbori. Pobjedu na izborima odnio je bivši načelnik Katalinić.⁴

Za vrijeme mandata Katalinića, lokalna talijanska gradska glazba, *Banda cittadina*, često je provocirala većinsko hrvatsko stanovništvo. Taj je sukob doživio svoj vrhunac za vrijeme Sudamje

¹ Duško. Kečkemet, *Prošlost Splita*, Marjan tisak, Split, 2002., str.176. i 177.

² Riječka rezolucija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 14. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52867>>.

³ Čipčić, Marijan. "SPLITSKI GRADONAČELNIK VINKO KATALINIĆ (1857. – 1917.)." u: *Kulturna baština* , br. 44 (2018): str. 207.

⁴ Isto., str. 207.-212.

1914.g. Talijanska glazba poslala je upit splitskom biskupu Gjivoju, u kojem je izrazila želju za sudjelovanjem u tradicionalnoj procesiji Sv. Dujma. Biskup je taj upit prosljedio Općini, gdje ga je Katalinić principijelno odbio, no intervencijom „protalijanskog“ kotarskog poglavara De Szilvasa, uvažena je želja Bande cittadine. Revoltirani odlukom, Katalinić i splitska Općina otkazuju procesiju. Usprkos toj odluci, intervencijom vlasti ipak se održala procesija, ali bez sudjelovanja općinskih dužnosnika i većine građana. Kao što se i očekivalo, čim je *Banda cittadina* počela svirati „provokativne“ koračnice, masa građana im je uzvratila zvižducima. Na zvižduke mase građana, vojska i žandari su uzvratili bajunetama, te je nastao kaos. Krnja procesija nastavila je užurbano prema Pjaci, no tamo ih je isto dočekao veliki broj Splićana. Kada su pokušali ponovno zasvirati, ponovila se prethodna reakcija građana, te je opet došlo do intervencije vojske i žandara. Frano Baras donosi opis događaja na Pjaci:

„Pučanstvo okupljeno na Pjaci tad zapjeva hrvatsku himnu, zatim podoknicu: Nije ovo zemlja talijanska već je ovo zemlja hrvatska! Van s njima! Van s njima!/ ne ćemo ih mi..“⁵

U to strci nekoliko građana bilo je uhićeno, a puno više ranjeno, pogotovo žena i djece. Prvaci talijanske stranke, Savo, Salvi i Taconi promatrali su „*iza zavjesa prozora dan prije unajmljenih soba u hotelu Troccoli*.“⁶ Odmah idućeg dana, delegacija Splićana, predvođena dr. Ivanom Bulićem, posjetila je načelnika Katalinića i zatražila da zajedno s njima ode u posjet dalmatinskom Namjesniku, Attems. Zajedno s njima, otprilike četrdesetak uglednih Splićana, među kojima se ističu dr. Ante Trumbić, dr. Ivo Tartaglia i don Frane Bulić, otišlo je požaliti se Namjesniku na postupanje žandara i vojnika. Delegacija je bila primljena na audijenciju kod Namjesnika, gdje im je obećao „*da će udovoljiti svim njihovim zahtjevima*“.⁷

Prema popisu stanovništva iz 1910. g. splitska Općina je brojala 31,471 stanovnika. Od tog iznosa na sami grad Split, otpadalo je 21,407 stanovnika, a na okolna mjesta i sela 10,064 stanovnika. Osim Splita, splitska općina obuhvaćala je i Kamen, Solin, Žrnovnicu, Mravince, Solin, Stobreč i Slatine. 1912. g. projektom Josipa Smodlake i Josipa Barača preuređena je teritorijalna podjela grada Splita. Područje grada bilo je podijeljeno na 10 okružja: Grad, Veli Varoš, Dobri, Manuš, Lučac, Bačvice, Pojišan, Primorje, Marjan i Polje. Ukupno su okružja pokrivala prostor od 19,66

⁵ Frano. Baras, *Prohujalo pod Marjanom*, Naklada Bošković, Split, 2010., str.76

⁶ Isto.

⁷ Isto., str. 77.

km². U svakom okrugu bio je imenovan jedan nadzornik. Za Grad-Josip Karaman (trgovac i posjednik), Veli Varoš-Ante Sirotković (poslovođa Težačke Sloge), Dobri-inž. Krunoslav Musanić, Manuš-Filip Tudorić (posjednik i umirovljeni poštanski kontrolor), Lučac-Ante Matutinović (sedlarski majstor), Bačvice-inž. Fabjan Kaliterna, Pojišan inž.-Ivan Šakić, Primorje-Mate Senjanović (drvodjeljski majstor), Marjan – Dr. Šimun Tudor i za Polje-Kap. Niko Kovačić.⁸

3. Splitski tisak

Prije početka „Velikog“ rata i naravno tijekom rata, nekoliko je novina bilo objavljivano u Splitu. Riječ je od Našem jedinstvu, Danu i Novom dobu. Bilo je i još nekoliko tiskovina koje su izlazile prije rata, no Obznanom dalmatinskog Namjesništva, zabranjen im je daljnji rad. Među njima se ističu: Zastava, Sloboda i Pučka sloboda.⁹

3.1.Zastava

Novine naziva Zastava počele su se tiskati 1914.g. u vlasništvu Oskara Tartaglia. Prvi broj je izašao 2. ožujka 1914.g.. Oskar Tartaglia obavljao je dvostruku ulogu, vlasnika i urednika. Objašnjenje naziva tiskovine donosi se u prvom broju: „*Zastava, narodna naša zastava, koja nije samo znak, nego zavjet, neokaljana zastava vjernosti naroda i vjere u narod, borbena zastava i znak da smo još tu i da želimo i hoćemo ostati...To je zastava hrvatska, ali potpuno hrvatska i široko hrvatska, a to za nas znači u isti mah i srpska i slovenačka: jugoslovenska.*“¹⁰ Novine su bile izrazito neprijateljski nastrojene prema Austro-Ugarskoj, no isto tako i prema Njemačkoj i Italiji. List je propagirao ideju jugoslavenstva, što je bio jedan od glavnih razloga što je nakon atentata na Franju Ferdinanda bio zabranjen daljnji izlazak novina i što je vlasnik i urednik, Oskar Tartaglia, proveo većinu rata u tamnici.¹¹

3.2.Naše jedinstvo

Naše jedinstvo je ustvari bilo ustvari nasljednik novina Narod, pa zatim Jedinstva. Prvi broj Naroda izašao je dvije godine nakon poraza „tolomaša“, 9. siječnja 1884.g. Pod tim nazivom Narod je izlazio idućih 10 godina, kada mijenja naziv u Jedinstvo. Važan događaj za razvoj Jedinstva bio

⁸ Općinsko Upraviteljstvo Split. *Splitski kašiput*, Općinsko Upraviteljstvo Split, Split, 1913., str. 62.-67.

⁹ Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“. u: 1914.– prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, Matica hrvatska, 2018., str. 91.

¹⁰ Machiedo-Mladinić, Norka. "PUBLICIST I NOVINAR OSKAR TARTAGLIA (Split 1887. - Split 1950.)." u: *Kulturna baština*, br. 32 (2005), str. 3.

¹¹ Isto., str.4.

je dolazak Antuna Stražičića na mjesto glavnog urednika. Stražičić je bio poznat po borbenom stavu, pri obrani stranačkog programa „*nije birao sredstva*.“¹² Pod nazivom Jedinstvo, novine su izlazile do lipnja 1905.g., kada mijenjaju naziv u Naše Jedinstvo. Do početka „Velikog“ rata Naše Jedinstvo izlazilo je tri puta tjedno, uobičajeno na četiri ili pet stranica. Početkom rata, Naše jedinstvo prelazi na dnevno objavljivanje i to samo na dvije strane teksta. Na naslovnoj stranici bile su objavljivane vijesti s bojišta, dok bi na drugoj strani uobičajeno bile objavljivane lokalne provincijske i gradske vijesti. Iako je Naše jedinstvo od početka rata bilo čvrsto uz vlast Habsburgovaca i uz tadašnje političko uređenje, kako je vrijeme odmicalo i ratne okolnosti bivale sve teže i teže, novinari su bili sve kritičniji prema lokalnim vlastima i prema Beču. Iako kritično prema vlasti, Naše jedinstvo nije blagonaklono gledalo prema osnivanju nove države. Čak se u novinama osudilo osnivanje Narodne organizacije i manifestacije u Splitu 1918.g. No ipak, pred sami kraj rata, Stražičić prihvaća nove društvene i političke promjene, te 31. listopada 1918., ujedno i zadnji broj Našeg jedinstva ikad tiskan, krasi naslov „Živjela Jugoslavija“ otisnut crvenom bojom. Završetkom rata gasi se tiskovina, a glavni urednik Stražičić napušta Split.¹³

3.3. Novo doba

Prvi broj Novog doba izašao je 9. lipnja 1918.g., no pripreme za izdavanje nove tiskovine započele su pola godine ranije. Iz samog naziva tiskovine moglo se zaključiti i razaznati kakav će odnos imati prema Monarhiji, a i prema novoj državi. Prvi urednik, ujedno i vlasnik bio je Vinko Kisić. U uvodu na naslovnici prvog broja u kratkim i jasnim crtama pisao je plan i program tiskovine: „*Bit će narodan i neodvisan dnevni list koji neka bude glasnikom političkih težnja jedinstvenog naroda Hrvata, Srba i Slovenaca, neće zastupati nikakove stranačke politike i uzdizat će interese narodne cjeline iznad svih posebnih stranačkih vidika*“¹⁴

3.4. Dan

Od svih splitskih novina ipak je klerikalni Dan, bio najviše odan Habsburgovcima. Prvi broj Dana izašao je 1903.g. i u prvom broju je u potpunosti bio jasan program tiskovine: „*kršćanstvo i borba protiv pogubnih teorija socijalizma*.“ Također, Dan je isticao bitnost hrvatstva. Odnos Dana

¹² Kuiuć, Ivanka. "NAROD / JEDINSTVO / NAŠE JEDINSTVO – MEDIJSKI RAST SPLITA*." U: *Kulturna baština*, br. 40 (2014), str.82.

¹³ Isto. str. 83. i 84.

¹⁴ Kuiuć, Ivanka. "NOVO DOBA – NAJVAŽNIJI SPLITSKI I DALMATINSKI LIST IZMEĐU DVA RATA." u: *Kulturna baština*, br. 39 (2013), str. 116. i 117.

prema Srbima i Srbiji bio je izrazito konfliktna, često su se mogli pronaći razni članci s jasnim protusrpskim stajalištima.¹⁵ Od prvog broja do 1905. Dan je izlazio svakog drugog četvrtka, od 1905. do početka rata svakog četvrtka. Početkom rata prešao je na dnevno tiskanje, da bi ponovno 1916. godine prešao na tiskanje jednom tjedno.¹⁶

4. Atentat u Sarajevu i reakcija Splita i Splitskoga na atentat

Zbog sve napetijih odnosa između Centralnih sila i Antante, samo se čekao povod i okidač oružanom sukobu.¹⁷ Iz službenih spisa možemo saznati kako se Austro-Ugarska već dvije godine prije izbijanja rata, vrlo ozbiljno pripremala za rat. Primjerice, 1913.g. sastavljen je popis dobrovoljnih radnika, ukoliko bi se zbog izbijanja rata provela mobilizacija. Također se od Crkve tražilo da u slučaju rata ustupi da časne sestre postanu bolničarkama.¹⁸ Upravo u tako napetom razdoblju, nadvojvoda odlučuje zajedno sa suprugom Sofijom posjetiti vojne vježbe, koje su se održavale kraj Sarajeva.¹⁹

Naše jedinstvo 27. lipnja izvještava o putovanju nadvojvode Ferdinanda prema Sarajevu. Nj. Veličanstvo je svečano dočekano u Metkoviću, od strane lokalnog stanovništva i političara: „Nj. V. Prijestolonasljednika dočekaše FZM Pitorek i namjesnik Attems i dr. Ivčević. Sva sila naroda Metkovića i Neretve. Grad i obala sa obe strane Neretve u cvijeću i zastavama.“²⁰

Već u idućem broju Našeg jedinstva, naslovnica krase katastrofalna vijest za Austro-Ugarsku. Umorni su prestolonasljednik Ferdinand i njegova supruga, Vojvotkinja Sofija.

Naše jedinstvo donosi sve potankosti atentata. Prilikom posjeta Nj. Veličanstva Sarajevu, u lipnju 1914.g., srpska organizacija Crna ruka, pripremila je smrtnu zamku prestolonasljedniku. Vozeći se

¹⁵ Marijan Buljan. „Između Austrije i Srbije: splitski tisak 1914. godine“ u: 1914.– prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, Matica hrvatska, 2018., str. 602.

¹⁶ <https://www.svkst.unist.hr/index.php/novosti/sveucilisna-knjiznica-u-splitu-digitalizirala-je-novine-velebit-1908-i-dan-1903-1918/> (pristupljeno 23.7. 2023.)

¹⁷ Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“, u: 1914. – prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, str.565.

¹⁸ Filip Škiljan. Prvi svjetski rat u Dalmaciji: (1914. - 1918.), Vijeće srpske nacionalne manjine Splitsko-dalmatinske županije-Vijeće srpske nacionalne manjine Dubrovačko-neretvanske županije, Split-Dubrovnik, 2014., str.42.

¹⁹ Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“, u: – prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji 1914., str.565.

²⁰ N.J. 1914. br.54. str.2. (Kroz sve fusnote do kraja rada N.J. će biti kratica za Naše jedinstvo, S.D. za Smotru dalmatinsku i N.D. za Novo doba)

ulicama Sarajeva, sa suprugom Sofijom, kolona vozila naletjela je prvo na mladog tipografa, Nedjeljka Čabrinovića, rođenog Sarajliju porijeklom iz Trebinja. Čabrinović je spazivši automobil Nj. Veličanstva, bacio bombu pod vozilo. Usprkos tome što je bomba eksplodirala, Nadvojvoda i supruga su bili neozlijeđeni. Isto se nije moglo reći za nekoliko obližnjih promatrača i za pukovnika Merizzija. Nadvojvoda je usprkos upozorenjima odlučio nastaviti posjet, po prethodno dogovorenom protokolu, te se zaputio prema vijećnici. Pri završetku posjeta vijećnici, Nadvojvoda je po vlastitoj želji odlučio posjetiti ranjenog pukovnika Merizzija, koji je bio odveden u vojnu bolnicu. Tijekom vožnje prema bolnici, vozač je promašio ulicu i ušao u Franc Jozefovu ulicu gdje je igrom slučaja bio Gavrilo Princip. Princip je munjevitom brzinom ispalio dva hitca. Prvi je usmrtio vojvotkinju Sofiju, a drugi je pogodio Nadvojvodu u vratnu žilu, te je njegova smrt uslijedila nedugo zatim.²¹

Vijest o atentatu je u Split stigla telegramom. Odmah pri primitku telegrama, Splitska Općina je izvjesila crni barjak. Ubrzo je i većina grada učinila isto. Privatne kuće, stanovi, uredi, trgovine pa čak i brodovi u luci su izvjesili u znak žalosti crni barjak.²² Upravitelj Poglavarstva g. pl. Cega primio je sućuti od općinske uprave, predsjedništva trg. Komore (g. Katalinić i g. Grgić) i od predsjednika svih društava u Splitu, uz napomenu da te iskaze sućuti prenese pred Nj. Veličanstvo Cara Franu Josipa. Naše jedinstvo opisuje žalost Splita:

*„Vas grad je u crnini. Ovakve potištenosti i žalosti niko u nas ne pamti. Na više mjesta izložene su slike blagopokojnog Nadvojvode.“*²³

Ljesovi Nadvojvode i nadvojvotkinje bili su preneseni iz Sarajeva u Metković gdje su položeni na dreadnought *Viribus Unitis*. Zajedno s *Viribusom*, bili su i bojni brodovi *Tegetthoff* i *Zriny*. Iz Metkovića, istočnom obalom Jadrana uputili su se prema Trstu, te su se putem zaustavili na više lokacija, jedna od njih je bila i Split. Pristigli su otprilike oko 20 sati uvečer i usidrili se na nekoliko minuta ispred Bačvica. S obale su se mogli opaziti ljesovi pokojnika na krmi *Viribus Unitisa*. Sva gradska uprava, časnici i činovništvo bili su smješteni na Katalinića brigu, gdje je Splitsko-makarski nadbiskup Antun Gjivoje poveo molitvu za pokojnike.²⁴

²¹ N.J. 1914. br.55. str.1.

²² N.J. 1914. br. 55. str.2.

²³ N.J. 1914. br. 56. str.2.

²⁴ N.J. 1914. br. 57. str.1.

Naše jedinstvo donosi opis događaja: „Svi oficiri, činovništvo u tome času staviše se u front i posljednji put salutiranjem pozdraviše pokojnike. Puk gole glave. Turobno brujanje zvona razliješe se iznad grada, koji je bio pust, i pridružuje molitvi mnogih, mnogih u tome času sakupljenih na digi, a biće ih bilo preko 10,000. Svećenici i redovnici, tamo-amo raštrkani u mnoštvu—kleče i mole, i mnoge pučanke.“²⁵

Crnina uvedena nakon atentata, bila je na snazi sve do nedjelje 5. srpnja 1914.g. Na tu istu nedjelju prema proglasu Općinske uprave bile su zatvorene sve radnje, dućani, obustavljen sav promet zbog misa zadušnica.²⁶ Glavna misa zadušnica, koju je predvodio biskup Gjivoje, održana je u splitskoj Katedrali.²⁷

2. srpnja u Splitu su izbile demonstracije protiv Srba. Naime, tog dana su se okupili pravaši iz Splita i okolice kako bi sudjelovali jednoj od misa zadušnica za pokojne Habsburgovce. No zbog nemogućnosti održavanja mise, povorka ljudi se uputila prema općini. Naše jedinstvo je u novinskom članku procijenilo da je u demonstracijama sudjelovalo između 300 do 400 ljudi:

„u povorci 300-400 nosili su sliku pok. Nadvojvode crninom obavitu i klicali mu: Slava! I 4 trobojna barjaka sa crnim vrpčama. Barjaci su iz Solina—strane—K. Kambelovca, Vranjica. Dogjoše pred općinu, gdje su im govorili T. Butković, upravitelj hrvatske štedione i N. Petrić župnik Solina. Prvi naglasi da su poginuli od izdajničke srpske ruke i da je urota smišljena u Beogradu...Učesnici povorke su im klicali i odobravali, na kraju jedan podigne na štapu srpsku zastavu i upali je...Pri palenju zastave bio je mali incident izmegju opć. Redara, učesnika i uprav. Poglavarstva koji je posredovao radi mira. Poslije su u povorci kličući pokojnicima i proti Srbima otišli u prostorije kršć. radničkog društva.“²⁸

²⁵ Isto.

²⁶ N.J. 1914. br. 58. str.2.

²⁷ N.J. 1914. br. 57. str.2.

²⁸ N.J. 1914. br. 58. str.2

4.1. Zatvaranja, ukidanja društava i cenzura

U razdoblju nakon atentata, policijske službe Austro-Ugarske monarhije bile su izrazito aktivne. Najmanji razlog za sumnju bio je dovoljan za uhićenje. Tako su 1. srpnja Splitski žandari uhitili dvojicu momaka s Visa koji su se zadržali u razgovoru s vojnicima na „Kraljevoj njivi“. Nakon obavljenog informativnog razgovora u splitskom Poglavarstvu, utvrđena je njihova nevinost i pušteni su na slobodu.²⁹ 20. srpnja uhićen je Niko Bartulović, urednik lista Sloboda. Razlog njegovog uhićenja su dva pisma pronađena prilikom premetačine.³⁰ 21. srpnja uhićen je dr. Angjelinović, razlog uhićenju je bio govor kojeg je održao na Kosovom polju prilikom proslave Vidovdana, mjesec dana ranije. Nakon uhićenja odveden je u Šibenski istražni zatvor s optužbom da je veleizdajnik. U prosincu 1914. završio je sudski proces protiv Angjelinovića, odbačena je optužba za veleizdaju, no ne i za prijestup, te je bio osuđen na četiri mjeseca zatvora, gdje je zadržan „na raspoloženje političke vlasti.“³¹ Progoni se nisu samo odnosili na individualce već i na kulturna društva. Među prvim društvima koja su bila raspuštena, bio je Sokol.³² U idućem broju Naše jedinstvo donosi više detalja. Vlasti su obavile premetačinu u prostorijama Sokola i naredile kompletno obustavljanje svih aktivnosti udruge. Glavni razlog za odluku vlasti, je bilo prisustvovanje društva na proslavi Vidovdana na Kosovom polju kod Knina. Osim premetačine u prostorijama Sokola, vlasti su izvršile premetačine u domovima potpredsjednika i blagajnika Sokola te raznih drugih članova istog društva.³³ Osim već prethodno raspuštenog Hrvatskog Sokola, nakon objave rata Srbiji, vlast je raspustila i Srpsku Slogu, Pučku zoru, Pučku čitaonicu u Velom Varošu, akademski klub i gradsku čitaonicu.³⁴ Ulaskom Italije u rat, vlast je također raspustila i talijanska društva u Splitu, uključujući *Legu Nazionale*³⁵, *Societa Ginnasticae Scherma*, *Gabinetto di lettura*, *Associazione italiana di beneficenza* i *Societa del bersaglio*.³⁶

Veliki broj uglednih SPLICANA uhićen je 26. srpnja. Vlasti su iskoristile priliku, jer se tog dana igrala nogometna utakmica između Hajduka i praške Sparte, a veliki broj uglednika bio je na utakmici.

²⁹ Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“, u: – prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji 1914., str. 566.

³⁰ N.J. 1914. br. 65. str.2.

³¹ N.J. 1914. br. 193. str.2.

³² N.J. 1914. br. 65. str.2.

³³ N.J. 1914. br. 66. str.2.

³⁴ N.J. 1914. br. 71. str.2.

³⁵ N.J.1915. br. 139. str.2.

³⁶ Objavitelj dalmatinski. 1916. br. 27. str. 2.

Kada je utakmica završila, policijski službenici uhitili su sljedeće uglednike: Vaso Bjegović (općinski policijski komesar!), Drago Carević (student), Krešo Radić (student), Ivo Karaman (odvjetnik), Josip Šegvić (slikar), Vjekoslav Škarica (odvjetnik), Petar Šegvić (zastupnik), Oskar Tartaglia (novinar), Juraj Vrcan (bankovni činovnik), Josip Koščina (odvjetnik), Ivo Tartaglia (odvjetnik). Svi su oni zatim bili sprovedeni u tamnice pokraj Lučke kapetanije. U tamnici im se par dana kasnije priključilo još splitskih uglednika, riječ je o don Mati Škarici, profesoru Josipu Baraču, inženjeru Petru Senjanoviću, Jovi Matačiću, itd. 30. srpnja uhićen je dr. Josip Smodlaka, tada zastupnik u Carevinskom vijeću. Mnogi su ga upozoravali i molili da ode u egzil, no on je ipak odlučio ostati.³⁷ Glavni razlog koji se ponavljao pri razlozima uhićenja bilo je agitiranje ili propagiranje za ujedinjenje/jedinstvo Srba i Hrvata.³⁸ 5. kolovoza odvedeni su iz splitskih tamnica u Šibenik.³⁹ Iz Šibenika su parobrodom prebačeni u Rijeku, a zatim iz Rijeke dalje u unutrašnjost Austrije, Slovenije, Češke. Primjerice, Ivo Tartaglia prebačen je u mariborsku tamnicu.⁴⁰

27. srpnja Naše jedinstvo donosi vijesti o uvođenju cenzure: „*Preventivna cenzura. Sada smo pod preventivnom cenzurom, biva moramo prikazati po jedan utisak cenzuri tri ure prije. Cenzura u iznimnome stanju sastoji se od c. kr. drž. Odvjetnika, te jednog predstavnika vojne, a jednog političke vlasti.*“⁴¹

Objavom rata, u Dalmaciji su uvedene iznimne mjere, objavljene na plakatima u Splitu. Naše jedinstvo ističe kako zbog iznimnih mjera dolazi do poteškoća u telegrafskom prometu jer cenzura plijeni telegrame.⁴² Cenzura se obavljala sve do studenog 1917.g., kada je ukinuta djelomično, odlukom novog Cara i Kralja, Karla I. No i dalje je ostala na snazi, u odnosu na vojna djelovanja i vojne položaje. Najvećim dijelom popuštana je cenzura za unutrašnje prilike, no i dalje je ostao na snazi zakon kojim se moglo sudbeno progoniti one novine koje bi objavile „*zaplijenjivu vijest.*“⁴³

³⁷ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., Marjan tisak, Split, 2002. str. 11. i 12.

³⁸ Filip Škiljan. Prvi svjetski rat u Dalmaciji: (1914. - 1918.), str. 52. i 53.

³⁹ N.J. 1914. br.78. str.2

⁴⁰ Norka Machiedo-Mladinić. Životni put Ive Tartaglie, Split : Književni krug, Split, 2001., str, 180.

⁴¹ N.J. 1914. br. 69. str.1.

⁴² N.J. 1914. br. 71. str.2.

⁴³ N.J. 1917. br. 257. str.2.

5. Vojne prilike

5.1. Objava rata

Zaoštravanje odnosa između A-U Monarhije i Kraljevine Srbije nakon atentata doživjelo je vrhunac krajem srpnja 1914.g. Prije proglašenja rata 28. srpnja, Austro-Ugarska je nekoliko dana ranije, 24. srpnja, uputila demarš Kraljevini Srbiji. U deset točaka, Austro-Ugarska zahtijeva razne i po svemu sudeći nerealne zahtjeve. Primjerice, A-U je tražila od Srbije da odstrani sve časnike i činovnike koji su se „*ogriješili propagandom protiv Austro-Ugarske*.“⁴⁴ Također da će se provesti sudska istraga nad sudionicima atentata 28. lipnja i da će u tom istom postupku sudjelovati delegati c. kr. Vlade. C. kr. Vlada je na kraju demarša zatražila odgovor do 25. srpnja u 18 sati poslijepodne.⁴⁵

Naše jedinstvo donosi izvještaj o raspoloženju u gradu 27. srpnja. Dan prije početka najkrvavijeg rata do tada: „*Jučer hiljade i hiljade naroda iz svega okružja i s otoka bili su u Spljetu...raspoloženje masa upravo oduševljenih i prožetih dubokim dinastičkim osjećajima, koje je odjekivalo poklicima: za našeg Cara! Cijeli dan po kafanama i po gostionama sve puno i veselo. I po ulicama gradskim u onoj vrevi kao da je najsvječaniji blagdan. U češće amo-tamo čulo se je ogorčenih povika proti Srbiji. Osobito u večer pred kafanom na Strosmajerovoj obali.*“⁴⁶

29. srpnja 1914. g. na naslovnoj stranici Naše jedinstva ističe se velikim crnim slovima: Rat Austro-Ugarske Srbiji. Austro-Ugarska, primorana time što Kraljevina Srbija nije zadovoljavajuće odgovorila na demarš, oglašuje rat Kraljevini Srbiji.⁴⁷ Na naslovnici Naše jedinstvo donosi i proglas cara i kralja Frane Josipa I., naslovljen Mojim narodima. U proglasu Frane Josip izlaže svoje razloge za objavu rata, među njima svakako treba istaknuti, „*rovarsko djelovanje neprijatelja ispunjeno mržnjom*“, što je direktna referencija na atentat. Ističe kako je pokušao riješiti napeto stanje mirovnim putem, no „*nije se ispunila nada da će Srbija ispuniti svoju riječ. Jedino preostalo rješenje je rat.* „*Radi toga Ja moram da oružjem stvorim garanciju, koja će Mojjoj državi osigurati mir u unutrašnjosti i trajni mir prema vani... Ja se pouzdam u Austro-Ugarsku vojsku, ispunjenu hrabrošću i požrtvovnim oduševljenjem. Pouzdam se u Boga svevišnjega, da će On Mojemu*

⁴⁴ N.J. 1914. br. 67. str. 1.

⁴⁵ Isto

⁴⁶ N.J. br. 69. str. 1.

⁴⁷ N.J. 1914. br. 71. str.1.

*oružju pribaviti pobjedu.*⁴⁸ Na dan objave rata, raspoloženje u gradu je bilo veselo, „*Jučer opet prepun grad ratnika koji sinoć pogjoše pod barjake. Cijeli dan u gradu vreva, živahnost, veselje, klicanje, pjevanje.*“⁴⁹ Nakon proglašenja Cara i Kralja Frane Josipa, Naše jedinstvo 30. srpnja donosi proglas namjesnika Kraljevine Dalmacije, Maria Attemsa. Attems se poziva na „*veliki opći samonikli zanos*“ pučana Dalmacije koji će zajedno s „*gvozdenom energijom pobrinuti pri ostvarenju uspjeha našeg oružja i najvišim interesima države naše.*“⁵⁰

Prvo iskustvo ratnog stanja, Splićani su mogli osjetiti 29. srpnja, kada je na željezničkoj relaciji Split-Sinj, u blizini Dicma, izvršena sabotaža vlaka. Naime, u vlaku se nalazilo otprilike tisuću rezervista koji su išli na vojnu službu. Pri prolasku kraj Dicma, opaženo je troje individua sa strane željezničke trake kako postavljaju dinamit. Ugledavši rezerviste kako izlaze iz vlaka, saboteri su se dali u bijeg, dvoje ih je uspjelo pobjeći, a treći je uhvaćen. Uhvaćen u nezakonitom djelu je bio Ilija Denić, pravoslavni bogoslov i sin krčmara. Nakon uhićenja, odveden je u sinjsku tamnicu.⁵¹

30. srpnja održana je svečana sjednica Općinskog vijeća. Okupilo se svih 24 vijećnika, a načelnik V. Katalinić pročitao je manifest Cara i Kralja, te održao gorljivi domoljubni govor. „...*vijeće i publika burno su kliknuli tri puta Živio Nj. Veličanstvu...*“⁵²

Važno je odmah na početku naglasiti kako vojnih operacija na području Splita nije bilo. Odmah nakon objave rata, Pomorska vlada u Trstu zajedno s vojnim Ministarstvom, ograničila je plovidbu istočnom stranom Jadrana, točnije između južnog rta otoka Murtera i Splita. Najbliže vojne operacije vodile su se na otoku Visu. 19. rujna 1914. Francuzi su s brodovljem bombardirali svjetionik kraj Smokvice, te se stotinjak francuskih mornara iskrcalo na obalu i zapucalo na austrijsku vojnu posadu. Kada se u Splitu pročulo za ta zbivanja zavladao je panika. Vojna vlast se pripremala za evakuaciju činovnika u Knin i istovremeno je pripremila obranu grada s topničkim baterijama na Sustipanu, podnožju Marjana i na Bačvicama. Čak je i morskim minama bio zatvoren prolaz između Čiova i Marjana.⁵³ Kudrjavcev, koristeći memoare Roka Slade Šilovića⁵⁴, donosi detalje o panici koja je zavladao Splitom: „*Vlakovi su bili spremni za masovni bijeg režimskih*

⁴⁸ N.J. 1914. br. 71. str.1.

⁴⁹ N.J. 1914. br. 71. str.2.

⁵⁰ N.J. 1914. br. 72. str.1.

⁵¹ N.J. 1914. br. 72. str.2.

⁵² N.J. 1914. br. 73. str.2.

⁵³ Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“, u: 1914. – prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, str. 570. i 571.

⁵⁴ Goran Borčić. Split i Prvi svjetski rat, Muzej grada Splita, Split, 2015., str. 4. vidi fusnotu 10

junaka...Neki od najpreuzetnijih počeli su čak skidati austrijske grbove i ambleme... narod se zjurado okupljao kako bi promatrao bijeg austro-ugarske uprave.“⁵⁵ No također ističe kako je taj prvotni strah od invazije popustio u listopadu 1914. i stanje u gradu je „steklo ambiciju normaliziranja.“⁵⁶

Zbog straha od neprijateljskih bojnih brodova, gradsko Poglavarstvo izdalo je naredbu u kojoj se naređuje zatvaranje svih prozora koji su smješteni prema moru. Također se naređuje i zatamnjenje istih prozora te gašenje javne rasvjete. Kazna za neposluš naredbe je bila ili 200 kruna ili 14 dana zatvora.⁵⁷

5.1. Početna mobilizacija i ratni zanos

Prva mobilizacija bila je objavljena 26. srpnja. Nj. Veličanstvo naredilo je djelomičnu mobilizaciju i „sazivanje narodnog ustanka.“⁵⁸ Prvi regruti počeli su se okupljati u Splitu 30. srpnja. Pri prolasku gradom pratila ih je talijanska *Banda Cittadina* koja je svirala ratne koračnice i velik broj građana koji su klicali: „*Evviva l' Austria i Abbasso la Serbia!*“ Vojnike su darivale splitske varošanke s voćem, vinom i hranom: „*prizori vrlo dirljivi, osobito kada majke podižu ruke da ih blagoslivlju, a već su vlastitu djecu ispratili.*“⁵⁹ Mnoštvo građana je ispratilo i ostatak vojnika, koji je parobrodom išao u Herceg-Novi na službu.⁶⁰

Splitska društva, Bersaglio i Vatrogasci, morali su položiti zakletvu vjernosti Caru i Kralju. Zbog pomanjkanja ljudstva i ozbiljnosti situacije, tim društvima su povjereni zadaci čuvanja vodovoda i plinare. Također, zakletvu je istog dana položila i mjesna posada, na čelu sa zapovjednikom Ljubom pl. Cambijem. Zapovjednik Cambj je tom prilikom održao „*vatreni govor popraćen uznebesnim klicanjem Caru i Domovini koje je dugo i dugo trajalo.*“⁶¹

Idući veći kontingent vojnika prošao je kroz Split 7. kolovoza. Riječ je o 1200 Sinjana. Na ulazu u grad, dočekala ih je Narodna Glazba i Banda Cittadina. Splitska Vinka Kragić uručila je zapovjedniku cvijeće s trobojnom hrvatskom vrpcom.

⁵⁵ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 15.

⁵⁶ Isto

⁵⁷ N.J. 1915. br. 44. str. 2.

⁵⁸ N.J. 1914. br. 69. str. 1.

⁵⁹ N.J. 1914. br. 73. str. 2.

⁶⁰ Isto

⁶¹ N.J. 1914. br. 75. str. 2.

„Burno klicanje mase naroda i vojske prolamalo se urnebesno Austriji, Caru, vojsci, Hrvatskoj, protiv Srbije. Vojnike cijelim putem iščekivale mase. Posipali ih cvijećem, pa tada masa ispred vojnika i glazbe, lijepa kita gospogjica na čelu, barjaci državni, hrvatski, pokrajinski i transparent sa carevom slikom, a svi za njima.“⁶²

Povorka vojnika i građana završila je na vojnom vježbalištu, na Kraljevoj njivi, gdje ih je dočekaio načelnik i biskup Gjiwoje. Načelnik je izrekao nekoliko „od srca riječi“, a Biskup je podijelio blagoslov.

„Prizor dirljiv, veličanstven koji se ne zaboravlja. Preko blagoslova je Narodna Glazba svirala Carevku, poslije koračnicu- a pjevanju i klicanju Živio! Nikad kraja“⁶³

Nakon prijema i pripremljene zakuske, vojnici su se uputili prema gradskoj luci gdje su se ukrcali na parobrod, praćeni mnoštvom građana i Narodnom Glazbom.

Prva uzrujanost i panika zbog glasa o ranjenima, zbila se 18. kolovoza. Zbog toga je Naše jedinstvo u svom izdanju 19. kolovoza izdalo demant na te glasine. Prvi prispjeli ranjenik je bio g. David. U grad je prispio 21. kolovoza, na pitanje kakvo je stanje na bojištu, izjavio je „izvrsno je držanje i oduševljenje naših.“⁶⁴

Iduća velika manifestacija zbog prolaska vojnika, zbila se 4. rujna. Još jednom veliki broj građana dočekaio je vojnike na obali, zajedno s građanima i obje gradske glazbe. Vojnici nisu mogli skriti svoje oduševljenje dočekom. Splitske dame darivale su im cigarete i cvijeće. Splitski obrtnici Ilić i Tocigl nudili su u velikom obilju vina. Čak su i općinski upravitelj g. Madirazza i upravitelj austro-ugarske banke g. Gavašević dijelili vojnicima darove.

„Oficirima gospogjice daju kite cvijeća. A iz hiljada i hiljada grla ore se pokličići Nj. V. Caru, vojsci, Austriji, vojnici se pridružuju i završuju pokličićima Spljetu i Splječanima. Glazbe sviraju, pjesme se pjevaju- i Carevka! Svi ratnici spontano salutiraju, gradjanstvo gologlavo kliče. Mase naroda sprijeda ispred njih barjaci, glazbe, vojska- svirka, pjesme, klicanje- prizor koji se ne zaboravlja. U ovom neopisivom oduševljenju progjoše obale, kroz guste špalire naroda.“⁶⁵

⁶² N.J. 1914. br. 80. str. 2.

⁶³ Isto

⁶⁴ N.J. 1914. br. 91. str. 2.

⁶⁵ N.J. 1914. br. 102. str.2.

Nakon veličanstvenog dočeka u gradskoj luci i špalira do Kraljeve njive, vojnicima je priređen ručak. Poslije objeda jedan dio vojnika morao je otići na vlak. Ponovno im je priređen veličanstveni špalir. Splitske dame im daju kite cvijeća, građani ih darivaju cigaretama i vinom.

„...dirnuti zahvaljuju: Živio Spljet! Ostajemo vam harni, Spljećani! Evala vam! Ne ćemo vam nikad ovu ljubav zaboraviti!- i vojnici primaju trobojne vrpce stavljaju ih na prsa i na kape- i na pošljjetku ukrcavaju se u vlak, a vlak zakićen cvijećem i trobojnicama kao da će u – svatove...“⁶⁶

Odlazak je naravno opet bio popraćen Narodnom Glazbom:

„Nar. Glazba svira himne carsku i hrvatsku, mase kliču, pjevanje, pa grljenje, pa ljubljenje, mahanje...Na nar. Trgu stali pred općinu, popeli se na basamake do vrata barjaktari barjaka carskih, austrijskih i hrvatskih- i himna carska, pa hrvatska- ori se do nebesa... nešto što se u Spljetu nikada nije doživjelo. Nikad ovakve manifestacije...“⁶⁷

Ostatak vojnika otišao je na vlak u noćnim satima. Ponovno se okupio veliki broj građana. Naše jedinstvo opisuje i taj ispraćaj:

„U večer odlazilo je drugo odjeljenje ratnika. Tačno u devet ura pojaviše se prvi redovi mase. Prvi barjaktari... Još nikada u Spljetu krasni spol nije u ovolikome broju učestvovao javnim manifestacijama. Pa opet masa svijeta- biće ga bilo preka 6000 duša, kao što će ga biti bilo u svoj povorci i na obali koji je vas učestvovao preko 10.000... Narodna glazba svira, puk pjeva, ratnici iza sviju onih masa, cvijećem okićeni obasipani prolaze- veseli su, pjevaju, pozdravljaju, prijete dušmanima Carstva...Ratnici zatakli hrvatske vrpce na kape, ispred hiljada i hiljada gradjanstva.. Ovaj prizor -... poslije ovog divnog rastanka, ove divne manifestacije kakove u Spljetu još nikada nisu bile, ima značaj: Viribus unitis.“⁶⁸

Iz opisa kojeg prenosi Naše Jedinstvo, jasno se može vidjeti kakvo je bilo raspoloženje u ratnom Splitu. Veliki domoljubni zanos obuhvatio je veliki broj građana, uključivši i težake, gospodu, žene i djecu. Svi gradski slojevi veličanstveno su otpratili svoje muževe, sinove, poznanike na bojna polja Srbije, Galicije i Crne Gore.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

5.2. Splićani na bojišnicama

Prva tužna vijest s bojišta odjeknula je Splitom 16. rujna, poginuo je mladi Oliver pl. Tartaglia, sin dr. Jerolima Tartaglie. Prema izvještaju Našeg jedinstva, poginuo je u borbi s Rusima „*prvi put kada je ušao u vatru...pogogjen je od kugle u glavu.*“⁶⁹ U travnju 1915.g. pok. Oliver Tartaglia, odlikovan je posthumno od strane Nj. Veličanstva, za hrabrost, križem za vojničke zasluge III. reda.⁷⁰ Osim Olivera, obitelj Tartaglia imala je još jednog svog člana na bojnopolju. To je bio njegov stric, major Miroslav. On je također bio odlikovan od strane Nj. Veličanstva i to također vojničkim križem za zasluge III. reda.⁷¹ Također su među prvim poginulima bili Bonaventura Foretić, Marko Palunko, Jerko Mateljan i Ivan Čulić.⁷² Kako je rat odmicao popisi ranjenih, poginulih i zarobljenih su bili sve veći. Kako se narod ne bi uznemirio često su te informacije kasnile i također bi bila navedena samo imena i prezimena vojnika, bez ikakvih drugih detalja. Ti popisi su bili objavljeni u dnevnom tisku, no i također u splitskom slučaju, i na izlozima prodavaonica.⁷³ Takva praksa nastavila se sve do 1916.g. Oršolić i Nekić pretpostavljaju kako su vlasti zbog izrazitog velikog broja poginulih, ranjenih, zarobljenih i nestalih vojnika, „*namjerno davale takve podatke postupno da se ne bi previše narušio sveopći moral dalmatinskog pučanstva.*“⁷⁴

29. rujna Naše jedinstvo donosi vijest kako je prispjelo veliki broj ranjenika, no ističu kako je na bojištu sve pod kontrolom te da vlada „*najljepše raspoloženje.*“ Među tim ranjenicima nalazila su se i dva Splićanina. K. Dešković, sin odvjetnika Petra Deškovića i jedan Čulić.⁷⁵

Gradsko poglavarstvo, bilo je primorano izdati proglas građanima Splita da prestanu slati svojim najmilijim vojnicima novac. Ističe kako među pučanstvom vlada krivo mišljenje da je vojnicima potreban novac i hrana. Zbog toga, ratno Ministarstvo bilo je primorano javno objaviti koliko hrane dnevno dobije jedan vojnik: „*Dnevna hrana svakog vojnika sastoji se od 98 grama kafe, 400 grama govejeg mesa, 100 grama sočiva, 400 grama kruha i 18 grama duhana... preko toga svaki prima*

⁶⁹ N.J. 1914. br. 111. str. 2.

⁷⁰ N.J. 1915. br. 77. str.2.

⁷¹ N.J. 1915. br. 183. str.2.

⁷² Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 16.

⁷³ Piplović, Stanko. "DALMACIJA U NASTUPU PRVOG SVJETSKOG RATA." u: *Kulturna baština*, br. 42-43 (2017), str. 83.

⁷⁴ Tado Oršolić-Dino Nekić. „Početak Prvoga svjetskog rata i dalmatinske postrojbe 1914.“ u: 1914. – prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, str. 225.

⁷⁵ N.J. 1914. br. 122. str.2.

*redovitu svoju platu koja iznaša najmanje kruna 3,60 za 10 dana, tako da veliki dio momčadi otprema istu svojoj obitelji.*⁷⁶

Iduće vijesti s bojišta, i to iz prve ruke, daje inženjer Dane Matošić. Po činu, poručnik. Zbog reumatizma poslan je kući na liječenje, a na upit novinara, „*potvrđuje opće priznato oduševljenje i junaštvo naših vojnika.*“⁷⁷

Naše jedinstvo donosi vijest, 6. studenog 1914., kako se nekoliko Splitsana istaklo svojom hrabrošću na bojnom polju.⁷⁸ Među prvim odlikovanim Splićanima, našao se dr. Dujam Karaman. Naše jedinstvo prenosi: „*Ugledni naš sugrađjanin gosp. dr. Dujam Karaman c. i kr. vojni liječnik u Risnu bio je odlikovan zlatnim križom za zasluge na vrpci vojničkog križa za zasluge. U jednoj prilici se je sred žestoke vatre junački izložio da spasi ranjenog oficira... pružio mu pomoć zateče i drugoga ranjena, te se, usprkos vatri neprijateljskoj, izložio da i ovoga spasi.*“⁷⁹

Početakom 1915.g. Naše jedinstvo objavljuje vijest kako su u redakciji primili veliki broj pisama splitskih vojnika: „*Po svemu izgleda, zahvaljujući Bogu, da je u srazmjeru malo Splićana poginulo, i ako su i Splićani bili od početka u toliko bitaka...Iz sviju pisama uopće provejava veselo raspoloženje naše drage čeljadi i duboko pouzdanje u Boga za pobjedu i da će se brzo vratiti u naručja milih i dragih.*“⁸⁰

U veljači 1915.g., jedan njemački oficir, poslao je pismo redakciji Našeg jedinstva, u kojoj hvali svoju satniju, koja se većinom sastoji od Splićana: „*Dalmatinci su u mojoj satniji, u kojoj je osobito Splićana, uvijek podnijeli junački, a više puta bili su u živoj vatri, više puta prsa o prsa na bajunete...To su junaci koji se na mucu poznaju.*“⁸¹

Naše jedinstvo donosi vijest kako je prilikom novačenja 8. ožujka 1915., iz splitske okolice unovačeno čak 80% vojnika, dok je iz samog grada unovačeno 62%.⁸² Iako je službeni broj mobiliziranih vojnika bio velik, bilo je i onih koju su izbjegavali vojnu službu. Primjerice, Marko Uvodić navodi kako je jedan liječnik, Dr. Petrašić, slao Splićane u Konjic, na „oporavak“. Tako

⁷⁶ N.J. 1914. br. 122. str. 2.

⁷⁷ N.J. 1914. br. 128. str. 2.

⁷⁸ N.J. 1914. br. 155. str. 2.

⁷⁹ N.J. 1914. br. 194. str.2.

⁸⁰ N.J. 1915. br. 25. str. 2.

⁸¹ N.J. 1915. br. 42. str. 2.

⁸² N.J. 1915. br. 56. str. 2.

navodi primjer da je u jednom trenutku u Konjicu bilo četrnaest pripadnika splitske obitelji Matošić. Također, dosta splitske omladine uspješno je izbjegavalo vojnu službu, skrivajući se po Splitskom polju.⁸³ Vicko Krstulović u svojim *Memoarima jugoslavenskog revolucionara* piše kako je kao dječak pomogao mnogim dezerterima po splitskom polju. Ističe kako su se kopali podzemni bunker u kojima bi se dezerteri skrivali od vojnih patrola i žandara. Također piše kako su se mnogi vojnici namjerno samoozljeđivali kako bi izbjegli odlazak na „frontu“.⁸⁴ U ponovljenom novačenju, ustanovilo se kako je od prethodno 45 proglašanih nesposobnima, sada unovačeno čak njih 44. Do ponovnog novačenja došlo je zbog denuncija od strane anonimnog građanina.⁸⁵ Svih 45 momaka su u većini bili sinovi splitskih uglednika i intelektualaca, tek je intervencijom podnamjesnika grofa Thuna ispravljena nepravda prema ostalim mobiliziranim vojnicima.⁸⁶ Krajem svibnja 1915.g. novo novačenje je u poprilično opustjelo Split: „*U Splitu do sada smo živili daleko od ratnih dogadjaja. Ali sada? Ova stavnja...pobrala je opet lijepi broj ratnika...grad je opustio. Srednji zavodi su zatvoreni, mladost se je rastrkala po Dalmaciji, pa u gradu nema nego djece žena i nešto starijih ljudi.*“⁸⁷

Novačenja su se vršila sve do samog kraja rata. U Objavitelju dalmatinskom možemo naći službene dokumente, pod nazivom *Sazivna obznana*. Tako se primjerice u sazivnoj obznani iz svibnja 1915. naređuje muškarcima rođenim od 1873. do 1877.g da se što prije jave lokalnom kotarskom zapovjedništvu, kako bi mogli biti prebačeni na bojišta. Do kraja rata „*pod barjak*“ su bili unovačeni muškarci rođeni od 1866.g pa sve do 1900.g.⁸⁸

Prvi izvještaj s novo-otvorenog bojišta, sa Soče, Naše jedinstvo donosi 22. srpnja 1915.g. Izvještaj je napisao g. Stjepo Sisgoreo, u njemu opisuje hrabri čin splitskog dobrovoljca, Ante Muljačića.

„...*pokušaše okolo podneva na zug kadeta Muljačića ponovnu navalu, ali u dva sata borbe ostaviše preko 150 mrtvih, i uprav mnoštvo ranjenih. Suviše je zug Muljačića zarobio više Talijana i 2 oficira 129 regimente iz Rima.*“⁸⁹ Idući izvještaj sa Sočanskog bojišta, Naše jedinstvo prima u

⁸³ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 16. i 17.

⁸⁴ Vicko Krstulović. Memoari jugoslavenskog revolucionara I. dio, Most art, Beograd, 2012. str. 25.

⁸⁵ N.J. 1915. br. 64. str. 2.

⁸⁶ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 19.

⁸⁷ N.J. 1915.g. br. 123. str. 2.

⁸⁸ Objavitelj dalmatinski, 1915.(br.103.,106. i 167.), 1916.(br. 4. i 156.) i 1918.(br. 23.)

⁸⁹ N.J. 1915.g. br. 166. str. 2.

studenom 1915.g. U novinama prenose pismo Antuna Novaka vlastitom ocu g. učitelju Novaku. Ističe kako su Talijani pretrpjeli velike gubitke:

„Evo proživili i treći nasrtaj Talijana, od 18 o. mj. smo do danas 26 usred ognja i čelika. Ponovno razbiše se njihove navale, kao krhko staklo o klisure. Poražen, smlaćen, ponižen opet leži naš vjerolomni neprijatelj. Da vam je bilo vidjeti ovaj najnoviji nasrtaj!..“⁹⁰

Na staru godinu 1915., Naše jedinstvo prima pozdrave s talijanske fronte:

„Velikom radošću, dragi uredniče, očekujemo uvijek „N. Jedinstvo“ svi mi Splićani koji smo sada ovdje na frontu proti starim dušmanima naše domovine i izdajicama Carstva... Okolo božićnjega drvca pod vedrim nebesima čestitamo Božićne praznike svima našim Splićanima koji su doma. Nesreća talijanska ne može nikako naprijed, gdje smo mi svuda se namjeri na Špartance naše države, na mišice dalmatinske... Miroslav Madirazza.“⁹¹

Kako je rat odmicao kraju, sve je više bilo slučajeva dezerterstva. Skoro svaki dan se izvještavalo o barem jednom uhvaćenom dezertoru. U većini slučajeva su se mirno predavali, no bilo je i slučajeva kada su vlasti bile primorane otvoriti vatru na dezertere. Tako su primjerice prilikom hvatanja težaka Blaža Despalatovića, žandari otvorili vatru i ranili Despalatovića. Bilo je i smrtnih slučajeva, no o njima nije bilo riječi u splitskim novinama. Također je bilo i zbunjujućih vijesti. U splitskom tisku bilo je objavljeno da je jedan splitski dezertor Duplančić ubijen na Gripama, no kasnije se uspostavilo kako je samo ranjen i da se oporavlja u splitskoj bolnici.⁹²

Poznat nam je i jedan događaj iz 1918.g. prilikom jednog koncerta na Narodnom trgu. Nakon završetka koncerta, splitski su žandari zatvorili sve moguće izlaze s trga, kako bi od muških pripadnika publike provjerili njihove vojne isprave. Posebno povećani broj dezertera zabilježen je u lipnju 1918.g., tada Novo doba iznosi kako je u tom razdoblju uhvaćeno čak tridesetak dezertera.⁹³ U kolovozu 1918. g. Novo doba donosi podatak kako je kroz mjesec srpanj i do 23. kolovoza u Splitu i okolici uhvaćen čak 281 dezertor, što predstavlja ogroman porast u odnosu na lipanj.⁹⁴ Iako je veliki broj dezertera bio uhvaćen, često se događalo da nakon i prilikom privođenja

⁹⁰ N.J. 1915.g. br. 253. str. 2.

⁹¹ N.J. 1915.g. br. 301. str. 2.

⁹² Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 48.

⁹³ Franko Mirošević. „Prilozi za povijest Dalmacije u 1918. godini“, u: 1918. u hrvatskoj povijesti, Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 172. i 173.

⁹⁴ N.D. 1918. br. 75. str. 3.

dezerteri ipak uspiju pobjeći. Također, iako se na dezertere često pucalo, rijetki bi bili pogodoeni i ranjeni. Prema Piploviću „*to daje naslutiti da vojnici koji su ih sprovođili nisu imali namjeru da im naškode, jer su i sami bili intimno na njihovoj strani...*“⁹⁵

Jedna od tada nepoznatih posljedica ratovanja je posttraumatski stresni poremećaj. Nažalost mnoge je vojnike Prvog svjetskog rata zahvatio taj poremećaj pa uključujući i splitske K.U.K. vojnike. Dva su takva slućaja bila zabilježena i objavljena u splitskom tisku. Prvi od njih je bio jedan nepoznati ćlan ratne mornarice. Smotra dalmatinska donosi izvješćaj:

„*U Spljetu...oko 11 sati u jutro, nakon mise u stolnoj crkvi Sv. Dujma popeo se mlađo vojnik ratne mornarice na neke ljestve i počeo da viće. U vici su se razaznavali povici: Unterseeboot...Ruhe...Torpedo. Svijet se u crkvi prepao i pobjegao...Nakon malo dogjoše neki mornari, pograbiše ga i povedoše u gradsku bolnicu...Poslije je prenesen privremeno u tamošnjju vojnićku bolnicu.*“⁹⁶

Drugi slućaj donosi Novo doba. Rijeć je o Petru Dvorniku Vesanoviću, 38 godišnjem vojniku koji je pušten kući nakon duge slućbe, ranjavanja, zarobljenišćva te ćak i boravka u šibenskoj ludnici.

„*Nakon što je neko vrijeme boravio u šibenskoj ludnici, uspjelo je njegovoj ženi, da ga puste u kućnu njegu...prekjućer bane u njihovu kuću oruźnik, koji je raspitivao, da li je on sposoban, da preuzme koji rad. To je strašno djelovalo na jasnoga ćovjeka. Povratiše mu se u sjećanje sve pretrpljene muke, i on pomisli, da će ga opet da gurnu daleko od kuće i da će se muke ponoviti...u napadu ludila, pograbi oko dva sata poslije podne neko dijetlo svoga sina drvodjelca i napade na ženu, te ju teško izrani na glavi iza uha, na lijevom ramenu i po rukama... Kad su medjutim susjedi došli do jasnoga bolesnika, nadjoše ga, da je vas okrvavljen. Sam sebe je vrlo teško izranio oruđjem na sedam mjesta...*“⁹⁷ Nekoliko dana nakon, Novo doba donosi vijest kako je Petar Dvornik Vesanović podlegao vlastitim ranama. Za sobom je ostavio ženu i šestero djeće.⁹⁸

Nakon kapitulacije Austro-Ugarske krajem listopada 1918.g., prvi vojnici s bojišta počeli su se vraćati u studenom. Tako je 7. studenog u Split došlo otprilike 600 vojnika s talijanske bojišćnice.⁹⁹

⁹⁵ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb-Zadar,2021., str. 106.

⁹⁶ S.D. 1918. br. 69. str.3.

⁹⁷ N.D. 1918. br.104. str.3.

⁹⁸ N.D. 1918. br.106. str.2.

⁹⁹ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, str. 111.

6. Političke i gradske prilike

6.1. Dalmatinsko namjesništvo

Dalmacija je u Austro-Ugarskoj imala status Kraljevine. Kraljevina Dalmacija bila je sastavni dio Cislajtanijske, tj. austrijskog dijela Monarhije, dok su Hrvatska i Slavonija bile sastavni dio Translajtanijske, tj. ugarskog dijela Monarhije. Pokrajina Dalmacija prostirala se od otoka Raba na sjeveru, sve do Boke Kotorske na jugu. Glavni grad Kraljevine bio je Zadar, te su se u njemu nalazila sva pokrajinska upravna tijela, Namjesništvo Dalmacije, Dalmatinski sabor i Zemaljski odbor. Dalmacija je upravno bila podijeljena na 14 kotareva: Zadar, Benkovac, Knin, Šibenik, Sinj, Split, Imotski, Makarska, Brač, Hvar, Korčula, Metković, Dubrovnik i Kotor.¹⁰⁰

Dalmatinski sabor predstavljao je predstavničko tijelo pokrajine. Posljednji izbori za Dalmatinski sabor provedeni su 1908.g. Sazvan je posljednjeg puta 1912.g., kada je ujedno i raspušten. Prema rezultatima posljednjih izbora, Autonomaška (talijanska) stranka ostvarila je 6 mandata, Srpska stranka 7 mandata, Stranka prava 8 mandata, Hrvatska stranka 19 mandata i Hrvatska pučka napredna stranka 1 mandat. S obzirom na to da je prema popisu stanovništva 1910.g., Kraljevinu Dalmaciju činilo 79,6% Hrvata, 16,6% Srba i 2,8% Talijana. Može se reći kako je talijanska manjina imala izrazito veliki udio mandataru u Saboru. Talijani su se zbog toliko velikog udjela mogli isključivo zahvaliti austrijskom izbornom zakonu (prema količini plaćenog poreza), po kojem je pravo glasa imalo samo 12% stanovništva.¹⁰¹

Izvršno tijelo Dalmatinskog sabora predstavljao je Zemaljski odbor. Zemaljski odbor je imao dosta uzak prostor za djelovanje. Pod njegovom jurisdikcijom bila je kontrola rada općina, školstvo i izgradnja cesta. Najviše upravno tijelo bilo je Namjesništvo. Namjesnikom 1911.g. imenovan je Mario Attems, te je na toj poziciji ostao sve do kraja rata, točnije do kraja listopada 1918.g. Namjesnik je imao raznovrsne ovlasti, u slučaju Attemsa, riječ je bila o aprovizaciji, raspuštanju općina ili gradskih vijeća i imenovanju općinskih upravitelja.¹⁰²

¹⁰⁰ Filip Škiljan, Prvi svjetski rat u Dalmaciji, str. 39.

¹⁰¹ Isto. str. 39. i 40.

¹⁰² Isto.

6.2. Namjesnik Mario Attems

Rodio se 1862.g. u Trstu, kao član grofovske obitelji iz Gorice. Pohađao je čuvenu Terezijansku akademiju u Beču. Nakon školovanja uputio se u birokratske vode. Od 1892. do 1895. radio je u bečkom ministarstvu unutrašnjih poslova i to u odjelu za Dalmaciju i Primorje. Nakon službe u ministarstvu, obnašao je funkciju kotarskog poglavara u Linzu, Ptuju i Mariboru. Nakon tih funkcija, poslan je kao dvorski savjetnik u kotarsko poglavarstvo Pule 1909..g. Na toj poziciji se zadržao do rujna 1911.g. kada je imenovan potpredsjednikom Namjesništva u Zadru. Početkom 1912.g. mijenja prijašnjeg namjesnika, Niku Nardellija, koji je namjesnikom bio od 1906.g. do kraja 1911.g.¹⁰³

U prvi službeni posjet Splitu došao je 4. lipnja 1912.g. Svečano ga je dočekala delegacija na čelu s načelnikom Katalinićem, te je uz pratnju don Frane Bulića obišao katedralu sv. Dujma. Prvi službeni posjet bio je okrunjen svečanom večerom.¹⁰⁴ Svoj prvi ratni posjet Splitu obavio je početkom studenog 1914.g. Dočekali su ga kotarski poglavar Szilva i općinski upravitelj Madirazza. U kotarskom Poglavarstvu primio je izvještaje od činovnika, zatim je posjetio biskupa i naposljetku Crveni križ. Također je obavio razgovore s Trgovačkom komorom i članovima Zadružnog saveza, vezano za opskrbu Splita hranom.¹⁰⁵ Idući posjet zbio se početkom lipnja 1915.g. Ovog puta dočekan je od strane Szilve.¹⁰⁶ Glavni razlog posjeta bila je naravno aprovizacija. Posjetio je splitski Zadružni savez gdje ga je svečano dočekaio predsjednik dr. Bervaldi. Objavitelj dalmatinski donosi opis posjeta: „*Pri dočeku predsjednik dr. Bervaldi pozdravio je Nj. P. gosp. Namjesnika kao poglavicu zemlje, za opskrbu koje je u ovim teškim časovima toliko uradio, da je čitavu pokrajinu zadužio harnošću i priznanjem...Gosp. Namjesnik zahvali predsjedniku na pozdravu, te obeća da će i u buduće sa svom snagom poduprati rad o aprovizaciji.*“¹⁰⁷ Nakon uvodnih zahvala, razvila se rasprava o unapređenju opskrbe dalmatinskog pučanstva. Tijekom dva sata rasprave zaključeno je kako su velike poteškoće prilikom transporta robe. Prijevoz željeznicom je „*skup i dug.*“ Nije dostupan potreban broj vagona. Prijevoz morem je nezgodan, problem su neredovite linije, a izvanredne linije „*treba preskupo plaćati.*“ Na kraju

¹⁰³ <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=892> (pristupljeno 10.9. 2023.)

¹⁰⁴ Čipčić, Marijan. "SPLITSKI GRADONAČELNIK VINKO KATALINIĆ (1857. – 1917.)." u: *Kulturna baština* , br. 44, str. 206.

¹⁰⁵ N.J. 1914. br. 151. i 152. str. 2.

¹⁰⁶ N.J. 1915. br. 137. str. 2.

¹⁰⁷ Objavitelj dalmatinski 1915. br. 122. str.4.

je ipak zaključeno kako je prijevoz robe parobrodom u najvećem interesu jer „*ne može se drugačije*“.¹⁰⁸ Za vrijeme posjeta Splitu, u ožujku 1916.g., Naše jedinstvo piše kako je namjesnik „*više se puta blagoizvolio vrlo laskavo izraziti o našem listu, osobito je pohvalio i nastojanje da u njemu bude što više domaćih vijesti iz pokrajine, radi naših čitalaca-junaka na bojištu...*“ Osim riječi hvale, namjesnik se i pretplatio na više primjeraka, s uvjetom da se te primjerke pošalje vojnicima na fronti.¹⁰⁹ Tijekom istog posjeta, Attems je dodijelio 3000 kruna splitskom zavodu Martinis-Marchi, koji se brine o uzdržavanju siročadi. Također je dodijelio 500 kruna splitskom Charitasu, za uzdržavanje starijih građana.¹¹⁰ Attems je posebnu pozornost obraćao prema ratnim invalidima. Zalagao se za njihovu rehabilitaciju, tako je prilikom posjeta Splitu 15. lipnja 1916., održao razne sastanke radi smještaja invalida.¹¹¹ U rujnu 1916.g., car Franjo Josip primio je Attemsa u „oduljoj“ privatnoj audijenciji. Prema pisanju Smotre dalmatinske, „*Njegovo se Veličanstvo raspitalo potanko o prilikama u Dalmaciji i spomenu toplim priznanjem izvrsnu hrabrost dalmatinskih pukovnija, te lojalno držanje i rodoljubni rad pučanstva Dalmacije.*“¹¹² Sredinom veljače 1917.g., Attems je još jednom u službenom posjetu Split. Ovog puta glavni fokus je na aprovizaciji, na potpori radu pučke kuhinje i na invalidima. Imao je priliku svjedočiti „navali siromašnog svijeta koji je dolazio po objed“. Potom je u pratnji upravitelja obrtničke škole posjetio invalide, „*Izrazio je zadovoljstvo obrtničkoj školi, njih osokolio da ustraju u učenju zanata i obrta, na čast i korist sebi i domovini.*“¹¹³ Za daljnji uspjeh obrazovanja invalida, poklonio je 400 kruna odboru za invalide.¹¹⁴ U zadnjoj godini rata, glavni fokus namjesnika Attemsa bio je na aprovizaciji. Zbog velikih problema prilikom opskrbe stanovništva, posjetio je Split krajem travnja 1918.g.¹¹⁵ Zadnji Attemsov javni akt, bio je njegov proglas Dalmatincima, 30. listopada 1918.g., povodom kraja rata i uspostave nove države.

„Proživljuete doba, kad će vaša volja da odluči o Vašoj sudbini. U skladu s tim načelom poručuje Vam Njegovo Veličanstvo Previšnjim manifestom 10. listopada želju, da se na slobodnoj volji naroda preustroji Carstvo. Sada je dakle sveta Vaša dužnost...da ušćuvate bezuvjetan miri

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ N.J. 1916. br. 55. str.2.

¹¹⁰ S.D. 1916. br. 21. str.2.

¹¹¹ N.J. 1916. br. 140. str.2.

¹¹² S.D. 1916. br. 74. str.2.

¹¹³ N.J. 1917. br. 37. str.2.

¹¹⁴ S.D. 1917. br. 15. str.2.

¹¹⁵ S.D. 1918. br. 34. str.2.

*poredak, kako bi dostojanstvenije konačno polučili ono za čim težite...Poštujte i čuvajte dakle sadašnje oblasti i urede, dok dokrajče svoju zadaću, jer djeluju još samo, da Vam omoguće gladak prijelaz do novih ustanova. Ne zaboravite pored ostalog, da i prehrambene prilike baš sada stvaraju poteškoća, jer radi pomanjkanja prometnih sredstava nije bilo još moguće dovesti hranu iz Banovine, te je jedvice uspjelo, da ured za pučku prehranu pošalje nešto hrane...a nemojte smetnuti s vida i poteškoće u pobijanju nemile bolesti...Pozivljam Vas i preporučam Vam, da u ovo ozbiljno doba istupate onako, kako dolikuje narodu, koji hoće da sam sebi vlada.*¹¹⁶

Idućeg dana, 1. studenog, prema odredbi Narodne organizacije za Dalmaciju, namjesničku poziciju preuzeo je dr. Stefan Metličić, te je tim aktom prestala Attemsova „vladavina“. Također, s obzirom na to da je Narodna organizacija bila osnovana u Splitu i djelovala iz Splita, činom preuzimanja Namjesništva, Zadar je izgubio titulu glavnog grada Dalmacije, te je ona predana Splitu.¹¹⁷

6.3. Gradska uprava

Područje Kraljevine Dalmacije bilo je podijeljeno na kotare, a ti kotarevi su bili sastavljeni od općina. Općine su, zakonom iz 1864.g, postale autonomnim upravnim jedinicama, čija su predstavnička tijela bila općinsko vijeće i uprava. Članove općinskog vijeća birali su stanovnici gradova i mjesta, a njihov ukupni broj ovisio je o ukupnom broju stanovnika općine. Članovi općinskog vijeća na dužnost su bili birani na period od šest godina. Jednom izabrano općinsko vijeće, imalo je zadatak između sebe izabrati članove za općinsku upravu. Općinsku upravu činio je načelnik, te uobičajeno između dva do šest „prisjednika“. Političko nadređeno tijelo nad općinama bio je Pokrajinski sabor, u splitskom slučaju, Dalmatinski sabor zajedno s Zemaljskim odborom. Također je i Namjesništvo, tj. namjesnik imao mogućnost raspuštanja općinske uprave.¹¹⁸

Splitskim kotarskim poglavarom 1911.g. imenovan je bivši namjesnički savjetnik, Stjepan de Szilvas. Bio je dobro upoznat sa splitskim političkim prilikama s obzirom na to da je ranije služio u Splitu kao Vladin povjerenik. Na poziciji kotarskog poglavara zadržao se do prosinca 1915.g.

¹¹⁶ S.D. 1918. br. 87. str. 2.

¹¹⁷ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009., str. 74.

¹¹⁸ Šarić Kostić, Elvira. "DR. TEODOR SPORN (TEODOR ŠPORN)." u: *Kulturna baština*, br. 44 (2018), str. 227. i 228.

kada ga je naslijedio Lino Lana. Lana je tu dužnost obnašao sve od kraja listopada 1918.g. kada je izvršio primopredaju vlasti Narodnoj organizaciji.¹¹⁹

Nakon općinskih izbora 1911.g. načelnikom je postao Vinko Katalinić, a „prisjednicima“ dr. Josip Smodlaka, dr. Ante Trumbić, dr. Ivo Tartaglia, Ivo Dinko Ilich, dr. Frane Prvan i dr. Gajo Bulat. Takav sastav ostao je do studenog 1912., kada je Namjesništvo dekretom raspustilo splitsko općinsko vijeće zbog davanja potpore Crnogorcima i Srbima u borbi protiv Turaka. Na mjesto općinskog upravitelja, postavljen je slovenski dužnosnik i birokrat, Teodor Sporn.¹²⁰ Sporn je tu dužnost obnašao do ožujka 1913.g. kada su ponovno bili raspisani općinski izbori. Pobjedu na izborima odnijelo je staro općinsko vijeće iz 1912.g., s Katalinićem načelnikom i istim „prisjednicima“. Za članove općinskog vijeća izabrani su: Josip Barač, Bogoslav Botić, Širo Buj, dr. Gajo Bulat, dr. Prvislav Grisogono, Ivan Dominik Ilić, Mate Jankov, Ante Jurašin, Grgo Kaliterna, dr. Eduard Karaman, dr. Jerko Karlovac, Vinko Katalinić, Ante Katunarić, Ivo Majstorović, Erald Marchi, Ante Matutinović, Ante Mladinov, Filip Muljačić, Jozo Ozretić, Emil Perišić, Franjo Pervan, Ante Radica, Frano Rosić, Ante Ružić, Ante Sirotković, Josip Smodlaka, Ivo Stalio, Ivan Šakić, Ante Štambuk, Ivo Tartaglia, Ante Trumbić, Ante Zelić, Vinko Bučan, Ante Grubić, Nikola Marin i Blaž Mikelić. Novo, tj. staro izabrano vijeće na vlast je stupilo 26. ožujka 1913.g., nakon položene zakletve vjernosti.¹²¹ Popis svih općinskih vijećnika izabranih 1913. nam je iznimno važan, jer kad se krajem listopada 1918.g. izvršila primopredaja vlasti, vlast je preuzelo zadnje legitimno birano vijeće iz 1913.g.¹²²

Vijeće izabrano 1913.g. na čelu s Vinkom Katalinićem dočekalo je izbijanje Prvog svjetskog rata krajem srpnja 1914.g. Nedugo nakon izbijanja rata, točnije 16. kolovoza dalmatinsko Namjesništvo ukida splitsku općinu i raspušta općinsko vijeće. Attems tada za općinskog upravitelja postavlja Franu Madirazzu, iskusnog dužnosnika i birokrata, koji je bio dobro upoznat s političkim prilikama s obzirom na to da je od 1907.g. do 1910. g. obnašao dužnost splitskog kotarskog poglavara.¹²³ Madirazza se na poziciji splitskog općinskog upravitelja zadržao sve do listopada

¹¹⁹ Stanko Piplović. Izgradnja Splita u XIX. Stoljeću, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, Split, 2015., str. 30.

¹²⁰ Stanko Piplović. Izgradnja Splita u XIX. Stoljeću, str. 35.

¹²¹ Čipčić, Marijan. "SPLITSKI GRADONAČELNIK VINKO KATALINIĆ (1857. – 1917.)." u: *Kulturna baština*, br. 44., str. 212.

¹²² Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 71.

¹²³ Stanko Piplović. Izgradnja Splita u XIX. Stoljeću, str. 30., Uglešić, Ivo. "DR. FRANE MADIRAZZA." u: *Kulturna baština*, br. 44. (2018), str. 250.

1917.g. kada je premješten na državnu službu u Knin, na poziciju kotarskog poglavara.¹²⁴ Kratko prijelazno razdoblje u splitskoj općinskoj vlasti, odlaskom Madirazze, obilježio je Vicko Nisiteo. Na poziciji općinskog upravitelja zadržao se niti dva mjeseca, jer je već sredinom prosinca 1917. općinsku vlast preuzeo dotadašnji benkovački kotarski poglavar, Sporn. Sporn je na poziciji općinskog upravitelja proveo najgore ratne dane, obilježene glađu, krađama, dezerterstvom i epidemijama. Krajem listopada 1918.g. predao je upravljanje splitskom općinom, starom općinskom vijeću izabranom 1913.g. Tada je za načelnika izabran Josip Smodlaka, jedan od „prisjednika“ iz 1913.g. Splitskim načelnikom je bio samo nekoliko dana, jer je zbog „viših“ državnih obveza prepustio načelničku stolicu dr. Ivi Tartagli, koji će obilježiti cijelo jedno desetljeće povijesti Splita.¹²⁵

6.3.1. Vinko Katalinić

Split i Splitsani Prvi svjetski rat dočekuju s Vinkom Katalinićem na čelu Općine. Rođen je 1857.g. u poznatoj i uglednoj obitelji trogirskog podrijetla. Njegov djed, Vicko Katalinić, doselio se u Split gdje je otvorio postolarski obrt. Vinko Katalinić je svoje školovanje započeo u Splitu, pohađao je „Veliku Realku“. Srednjoškolsko obrazovanje nastavio je u ljubljanskoj trgovačkoj školi i zatim u jednoj bečkoj akademiji. Nakon završenog obrazovanja, vratio se u Split kako bi se bavio s obiteljskim trgovačkim poslovima. Osim aktivne trgovačke karijere, bio je izrazito društveno i politički aktivan građanin. Bio je član Narodne glazbe, u upravi Slavjanskog napretka, te utemeljitelj Hrvatskog sokola 1893.g. Političku karijeru započeo je učlanjivanjem u Narodnu hrvatsku stranku Gaje F. Bulata. 1897.g. izabran je za gradskog općinskog vijećnika i ujedno za jednog od „prisjednika“. Obnašao je te dužnosti sve do općinskih izbora 1911.g. kada je izabran za načelnika. Načelnikom je bio do studenog 1912.g., kada je, zbog pružanja potpore Crnoj Gori i Srbiji u sukobu protiv Osmanskog Carstva, ukinuta splitska općina i raspušteno općinsko vijeće. Zbog tih događaja, bila je pokrenuta istraga protiv Katalinića. Bio je opružen „*da je u javnosti održao govor bez prethodno dobivene dozvole, te da je svojim govorom nastojao zavesti druge na nećudoredna, zakonom zabranjena djela, te da je hvalio i pravdao takva djela.*“ Zapravo, glavni cilj optužnice bio je označiti Katalinića veleizdajnikom, no zbog nedostatka dokaza ta je optužba promptno odbačena. Odbacivanjem optužbe, stekao je pravo da bira i da bude biran. Početkom

¹²⁴Stanko Piplović. Izgradnja Splita u XIX. Stoljeću, str. 35. i 36.

¹²⁵ Isto. str. 36.

1913. ponovno je izabran za načelnika općine, a zajedno s njim i većina vijećnika iz prijašnjeg saziva općinskog vijeća. Njegov drugi mandat prvo su obilježili neredi za vrijeme blagdana sv. Dujma 1914.g,a zatim i atentat na Franju Ferdinanda i suprugu Sofiju. Period nakon atentata, pa do objave rata Srbiji, obilježilo je represivno djelovanje vlasti. Mnoge su sumnjive osobe bile uhićene, a društva ugašena. Isto je bilo i s „nepoćudnim“ općinama. Tako je Dalmatinsko namjesništvo raspustilo splitsku općinsku upravu i Katalinića. Na njegovo mjesto postavljen je Frane Madirazza. Katalinićev životni put završio je iznenada u svibnju 1917.g. Kao znak žalosti sve su zastave u gradu bile spuštene na pola koplja i po svim kućama i zgradama izvješeni su crni sagovi i zastave. U čast pokojnog Katalinića, splitski općinski upravitelj Madirazza objavio je osmrtnicu, u kojoj je pozvao sve pučane Splita da daju počast bivšem načelniku i uglednom građaninu.¹²⁶

6.3.2. Frane Madirazza

Malo se zna u ranom periodu života Frane Madirazze. Rođen je u Trogiru sredinom 19.st, u uglednoj trogirskoj obitelji. Svoju činovničku karijeru započeo je 1893.g., kada je imenovan vladinim komesarom za grad Šibenik. Na toj poziciji zadržan je do 1896.g. U siječnju iste, nakon smrti kninskog kotarskog poglavara, Karabaića, imenovan je novim kotarskim poglavarem. Za vrijeme službovanja u Kninu, posebno se istaknu brigom o hrvatskim starinama u okolici. 1901.g. imenovan je novim kotarskim poglavarem Kotora, gdje se za razliku od drugih funkcija, najkraće zadržao. 1903. g. ga nalazimo prvi puta u Splitu, mijenjao je bolesnog kotarskog poglavara, Aleksandra Pichlera. Od 1905. do 1907. obnašao je dužnosti kotarskog poglavara u Šibeniku, da bi 1907.g. bio ponovno imenovan za splitskog kotarskog poglavara. Splitskim poglavarem bio je do 1910.g. kada je na vlastiti zahtjev umirovljen. No, političke okolnosti nisu dopustile Madirazzi mirnu mirovinu. Sredinom kolovoza, imenovan je općinskim upraviteljem Splita, nakon što su vlasti raspustile splitsku općinu.¹²⁷ Stupanjem na novu dužnosti u kratkim crtama predstavio je svoj plan i program: „Red, javno zdravlje i aprovizacija grada.“¹²⁸ Njegovo imenovanje bilo je dobro primljeno među građanima Splita, ipak je bila riječ o iskusnom administratoru i prvenstveno

¹²⁶ Čipčić, Marijan. "SPLITSKI GRADONAČELNIK VINKO KATALINIĆ (1857. – 1917.)." u: *Kulturna baština* , br. 44., str. 201.-218.

¹²⁷ Uglešić, Ivo. "DR. FRANE MADIRAZZA." u: *Kulturna baština* , br. 44. (2018), str. 249.-251.

¹²⁸ N.J. 1914. br. 86. str.1.

čovjeku.¹²⁹Ostavši pri svom najavljenom planu i programu, nedugo nakon preuzimanja općinske vlasti, pregledao je Veli Varoš, Lučac i Manuš radi bojazni od širenja zaraznih bolesti.¹³⁰Novčano stanje općine prilikom preuzimanja vlasti od strane Madirazze nije bilo idealni. Pronašao je splitsku Općinu u velikim dugovima. Štednjom u vrlo teškim okolnostima, Madirazza je činio sve što je mogao kako bi zaustavio financijske probleme. Veliku brigu Madirazza poklanjao je ranjenicima i invalidima. Zajedno s namjesnikom Attemsom, brinuo se oko rehabilitacije invalida. Njihov plan je uključivao razne tečajeve u splitskoj Obrtničkoj školi, kako bi se invalidi lakše uklopili natrag u društvo. U granicama svojih mogućnosti, trudio se oko aprovizacije, no ona je ipak ovisila o višim političkim instancama, najviše o Namjesništvu u Zadru. Ratnim općinskim upraviteljem Splita bio je sve do listopada 1917.g., kada je premješten natrag u Knin, na poziciju kotarskog poglavara. U Našem jedinstvu objavljen osvrt povodom njegovog odlaska iz Splita:

„Gosp. dr. Madirazza poslije tri godine ostavlja nas kao upravitelj općine vedra i svijetla čela u svakome pogledu, zadovoljan čistom savješću stroga, ali plemenita; čestita upravitelja, čovjeka, domorotca. Ovo mu priznaje sve svijesno građanstvo, koje će mu sačuvati vazdašnje poštovanje. Upravljanjem općine bio je skrupulozan, koji put previše...ali ipak, općinu nije našao u najboljim prilikama, u kojima je bila od mnogo godina...Bio je objektivn prema svima, spravan da pomogne svakome što je mogao, svak uvjeren da dr. Frano Madirazza nije ni u snu kadar da ikome naškodi. Ostavio je prelijepu uspomenu kao poglavar, ostavlja je kao općinski upravitelj.“¹³¹

6.3.3. Teodor Sporn

Prije dolaska Teodora Sporna na poziciju splitskog općinskog upravitelja, trebamo u kratkim crtama spomenuti prijelaznog v.d. splitske općine, Vicka Nisitea. Nisteo se rodio 1857.g. u Zadru. Bio je potomak i član ugledne obitelji Nisiteo iz Starog Grada. Svoje je školovanje završio u Grazu, gdje je postigao doktorat iz pravnih znanost. Na poziciju privremenog općinskog upravitelja imenovan je krajem listopada 1917.g. Na toj poziciji se zadržao kratko i jedino vrijedno spomena je činjenica da je odbio proglasiti dalmatinskog namjesnika, Marija Attemsa, počasnim građaninom Splita. Početkom prosinca 1917. predao je općinu u ruke Teodora Sporna.¹³²

¹²⁹ Stanko Piplović. Izgradnja Splita u XIX. Stoljeću, str. 35.

¹³⁰ N.J. 1914. br. 129. i 132. str. 2.

¹³¹ N.J. 1917. br. 243. str. 1. i 2.

¹³² Marijan Čipčić. Splitski gradonačelnici (1882.-1918.): život i uspomene, Muzej grada Splita, Split, 2019., str. 118. i 119.

U prosincu 1917.g. započeo je drugi mandat Teodora Sporna na čelu splitske općine. Prvi puta je na toj poziciji bio nakon raspuštanja 1912.g. Sporn je rođen 1879.g. u Sloveniji, kraj Škofje Loke. Svoje školovanje odradio je na Sušaku. Svoju birokratsku karijeru započeo je kao službenik u dalmatinskom Namjesništvu 1902.g. Nakon već poznatog obnašanja dužnosti splitskog općinskog upravitelja od 1912. do 1913.g. imenovan je kotarskim poglavarom u Benkovcu. Za dobro odrađen posao nagrađen je odlikovanjem, i to Ratnim križem za civilne zasluge. Krajem prosinca 1917.g. preuzima upravljanje nad splitskom općinom. Nažalost za Sporna, njegovo upravljanje obilježili su najteži dani za Split. Splitom su vladali glad i neimaština, usprkos svim naporima vlasti oko aprovizacije stanovništva. U splitskim tiskovinama kritizira se općinsko upraviteljstvo, najviše se zamjerala zapuštenost gradskih ulica. Posebice su s kritikama bili žestoki Varošani, njihove su ulice i kanali bili zatrpani smećem, prijetila je opasnost od poplava i raznih bolesti. Žestoko se kritizira Sporna zbog sve učestalijih krađa po Splitu. Posebice su teški bili zadnji mjeseci rata. Grad je bio pun dezertera, lopova, splitska plinara nije radila zbog nedostatka karbida i ugljena (iako se u novinama navodilo da se u općinskom skladištu nalazilo čak 9 vagona ugljena), te ono najgore, gradom je harala „španjola“. Veselje građanima donosi vijest o prihvaćanju Wilsonovih uvjeta, 28. listopada. Samo dva dana poslije, dolazi do primopredaje vlasti, Sporn zbog bolesti nije mogao prisustvovati primopredaji, pa je poslao Dušana Mangjera kao poslanika. Iako se Sporn pokazao uspješnim poglavarom u Benkovcu i pouzdanim činovnikom, ipak su, do tada najteži uvjeti ikad u Splitu, uvelike utjecali na upravljanje gradom¹³³

6.4. Svečane proslave i obilježavanja – vojne pobjede i Franjo Josip I.

Tijekom rata, grad Split i njegovi stanovnici svečano su obilježavali razne događaje. Nije bila riječ samo o crkvenim blagdanima, poput tradicionalne proslave blagdana sv. Dujma, već o pobjedama K.u.K. vojske, rođendani Franje Josipa i smrt Franje Josipa.

18. kolovoza 1914. g., dok je Split još uvijek nošen početnim ratnim zanosom, dok još nisu stigli prvi popisi ranjenih i poginulih s bojišta, svečano obilježava 84. rođendan svog cara i kralja, Franje Josipa I. U Našem jedinstvu opisan je ugođaj u gradu: „*Nikada kao danas nije bio u svečanijemu ruhu. Ni kuće, ni dućana, ni trgovine, ni prozora na kućama bez zastava i sagova. Dosta izloženih slika Nj. Veličanstva, dosta cvijeća i prigodnih sastavaka...Obala je sva u hrv. zastavama krasno*

¹³³ Šarić Kostić, Elvira. "DR. TEODOR SPORN (TEODOR ŠPORN)." u: *Kulturna baština*, br. 44 (2018), str. 225.-241.

narešena. Danas prvi put, poslije nekoliko godina, vije se državna zastava i na Hrvojevoj kuli, na kojoj se vazda vijala od kada je Spljet u Austriji. “¹³⁴Istoga dana, uvečer, splitska Narodna glazba održala je koncert u čast i slavu vladara. Od repertoara možemo izdvojiti, danas čuveni Radetzky marš i Svečanu uvertiru rođenog Splićanina, Franza von Suppèa.¹³⁵

Početkom prosinca 1914. pročuła se u gradu vijest o padu Beograda. Ubrzo je čitav grad bio ukrašen zastavama. Igrom slučaja, vojni zapovjednik koji je zauzeo Beograd, bio je general Liborije Frank, rođen u Splitu 1848.g. Madirazza mu je u ime općinske uprave i građana poslao čestitku, a na koju je general Frank odgovorio nekoliko dana poslije: „*Moj rodni grad Split izvanredno obradovao je mene i moje hrabre čete sa srdačnim čestitkama prigodom sretnog zaposjednuća Beograda. Neka primi Vaše Presvjetlo Gospostvo kao i cjelokupno stanovništvo grada Splita, čiji napredak i razvitak uvijek pratim sa osobitim zauzimanjem, izraz moje najdublje zahvalnosti, i vjerne pozdrave.*“¹³⁶

22. lipnja 1915. vijest o padu Lavova, stigla je u Split. Veliko radovanje prouzročeno viješću, potaklo je građane Splita da još jednom ukrase svoje kuće i stanove zastavama i sagovima. Naše jedinstvo opisuje reakciju Splićana: „*U jutro rane počeo se Split kititi drž. barjacima i cvijećem...Duše svijuju plivale su u patriotskome oduševljenju, i svačija se vesela primjedba, ili čestitanje popraćalo: a sada da smlatimo Talijane!*“¹³⁷

6. kolovoza Madirazza je povodom osvajanja Varšave i Ivangoroda izdao proglas, u kojem je pozvao sve građane „*da za tri dana držite okićene vaše kuće, poslovnice i sastajališta.*“¹³⁸3. listopada 1915. Split je na imendan svoga cara „osvanuo u zastavama i sagovima“. U čast vladara održana je svečana misa u Katedrali.¹³⁹Sredinom siječnja 1916.g. veliko oduševljenje među Splićanima prouzročila je vijest o padu Lovćena. Zbog objavljene vijesti, bila je razgrabljena sva tiraža Našeg jedinstva za taj dan. Naravno, kao i kod prethodnih slavlja, cijeli je grad bio okićen zastavama i sagovima.¹⁴⁰Krajem veljače 1916., splitska općina izdala je proglas povodom pada Drača: „*Drač, historički grad ne samo u srednjem vijeku nego i u davnini...eto je u našim rukama.*

¹³⁴ N.J. 1914. br. 87. str.2.

¹³⁵ N.J. 1914. br. 88. str.1.

¹³⁶ Uglešić, Ivo. "DR. FRANE MADIRAZZA." u: *Kulturna baština*, br. 44. (2018), str. 254.

¹³⁷ N.J. 1915. br. 142. i 143. str.2.

¹³⁸ N.J. 1915. br. 180. str.2.

¹³⁹ N.J. 1915. br. 227. str.2.

¹⁴⁰ N.J. 1916. br. 9. i 10. str.2.

*Poslije Srbije i Crne gore svladana je i Albanija...Padom Lovćena i zauzećem Albanije Austro-Ugarska Monarhija neosporiva je gospodarica Jadrana...Slavite građani ove velike uspjehe...*¹⁴¹

18. kolovoza Split je proslavio 86. rođendan Franje Josipa, što će ujedno biti njegovim zadnjim rođendanom na ovom svijetu. Grad je još jednom bio okićen zastavama i sagovima. Uzduž obale bili su postavljeni standardi s hrvatskim i državnim barjacima. Gradom je kroz jutro, prodefilirala vojnička glazba, svirajući koračnice. Održana je svečana misa, pod vodstvom biskupa Gjivoja. I na kraju dana, održan je svečani koncert na Pjaci, prihod od prodaje karata išao je udovicama vojnika i splitskoj siročadi.¹⁴²

Tužna vijest o smrti Franje Josipa došla je do Splita kasno u noć 21. studenog 1916.g. Po gradu se vijest proširila tijekom jutra, te je „*izazvala neizmjernu žalost.*“ Ubrzo je cijeli grad bio u crnini, svi su vlasnici zatvorili svoje dućane i upravitelji škola raspustili su učenike kućama. Povodom smrti Madirazza je izdao proglas:

*„Gragjani! Stigao je iz prijestolnog Beča najtužniji glas, da je Njegovo Veličanstvo, naš Premilostivi Cesar i Kralj Franjo Josip I. sinoć preminuo. Saberimo se u molitvi i zavijmo u crninu, dajući izraza svojoj neizmjernoj boli, koja izvire iz najdubljih osjećaja naše podaničke privrženosti, naše prirogjene vjernosti Previšnjemu Prijestolji. Da je sveta uspomena i vječni pokoj Najboljemu Vladaru!“*¹⁴³

23. studenog mjesna posada je, nakon svete mise u crkvi Sv. Dominika, položila zakletvu novome vladaru, Caru i Kralju Karlu I.¹⁴⁴ Crkvenom odredbom, mrtvačka zvana zvonila su tri puta dnevno za pokojnog cara i kralja. 25. studenog održano je nekoliko misa zadušnica diljem grada, uključujući Katedralu, i crkve matice na Lučcu i u Velom Varošu.¹⁴⁵ Povodom sprovoda Franje Josipa 30. studenog, sve su splitske trgovine bile zatvorene. Od 15 sati poslijepodne do 17 sati poslijepodne brecala su sva gradska zvana, „*Velika crnina svuda, pa i jučer kao i svih ovih dana svjetlost iz ferala zastrtih crninom i klecanje dirljivo je utjecalo na svakoga.*“¹⁴⁶ 5. prosinca splitska je općinska vlast održala „*Žalobni pomen*“ u čast Franje Josipa. Taj događaj održan je u Općinskom

¹⁴¹ N.J. 1916. br. 49. str.2.

¹⁴² N.J. 1916. br. 191. str.2.

¹⁴³ N.J. 1916. br. 272. str.2.

¹⁴⁴ N.J. 1916. br. 273. str.2.

¹⁴⁵ N.J. 1916. br. 275. str.2.

¹⁴⁶ N.J. 1916. br. 279. str. 2.

kazalištu. Zaslužna osoba za organiziranje događaja bio je splitski općinski upravitelj Madirazza. „*Žalobnom pomenu*“ prisustvovao je i namjesnik Attems. Program „pomena“ obilježio je nastup društva „Zvonimir“. Dok je Naše jedinstvo događaj opisalo „veličanstvenim“, don Frane Bulić uputio je žestoke kritike Madirazzi zbog organiziranja „pomena“. Don Frane Bulić je zamjerao što među nabrojanim sudionicima „pomena“ u Našem jedinstvu, nije bilo spomenuto ravnateljstvo Arheološkog muzeja. Također je zamjerao odabir mjesta održavanja „pomena“, smatrao je kako to nije bio dostojanstven izbor. A ono što ga je najviše uznemirilo, je činjenica da je potrošena velika količina novca na vijence, koja se po njegovom mišljenju radije trebala dati u humanitarne svrhe.¹⁴⁷

17. kolovoza 1917.g. proslavljen je svečano 30. rođendan cara i kralja Karla I. To je bio prvi put nakon dolaska na prijestolje, da je Split proslavio njegov rođendan. Isto kao i za prethodnog vladara, grad je bio okićen velikim brojem zastava. Vojna glazba je promarširala gradom svirajući vesele koračnice.¹⁴⁸

6.5. Zdravstvo

Zdravstvene prilike u Splitu za vrijeme rata bile su teške, iako većih epidemija nije bilo sve do 1918.g. (izbijanje tzv. „španjole“, španjolske gripe). Veliki broj siromašnijih građana umirao je od gladi i iznemoglosti. Za vrijeme rata u Splitu su djelovale četiri zdravstvene ustanove: Vojna bolnica, Pokrajinska bolnica, Općinska bolnica za kužne bolesti i sanatorij dr. Jakše Račića. Uz te zdravstvene ustanove, djelovalo je i nekoliko privatnih liječnika zajedno s dva općinska liječnika.¹⁴⁹Prvi akti općinske uprave vezani za zdravstvene prilike, bilo je pregled Velog Varoša i Lučca. Madirazza je zbog opasnosti od izbijanja zaraznih bolesti naredio splitskim pučanima da očiste svoje dvore pod prijetnjom kazni ako to ne urade.¹⁵⁰Zbog opasnosti od izbijanja epidemije, Naše jedinstvo donosi članak 10. ožujka 1915.g. U članku se predlaže da građani konzumiraju što manje salate. Salata je nosila moguću opasnost od zaraze trbušnim tifusom. Najčešće bi se trbušni tifus dobivao konzumiranjem salate polijevane prirodnim gnojivom. S toga se predlagalo ili smanjeno konzumiranje salate ili upotreba umjetnih gnojiva. Ističe se u članku kako je od zadnjih slučajeva boginja prošlo čak 30 godina, suzbijanju istih najviše je pomoglo cijepljenje stanovništva.

¹⁴⁷ Zdravka Jelaska Marijan. „Dalmacija u koroti za carem i kraljem Franjom Josipom I.“ u: Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu, Matica hrvatska, Zagreb, 2019., str. 214.

¹⁴⁸ N.J. 1917. br. 189. str.2.

¹⁴⁹ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 340.

¹⁵⁰ N.J. 1914. br. 129. i 132. str.2.

Upozorava se stanovništvo, da u slučaju izbijanja neke zarazne bolesti, obavezno se prijavi svaki suspektan slučaj, kako bi se promptnom reakcijom suzbilo širenje bolesti.¹⁵¹ U ljeto 1916. zavladao je panika zbog izbijanja dizenterije i tifusa u Stobreču, no na sreću Splitskana, bolest se nije proširila van Stobreča. No, iako je Splitskane izbjegla dizenterija, u Lučcu je tijekom srpnja 1916. umrlo čak 24 ljudi. Vrlo je vjerojatno bila riječ o starijim siromašnim građanima, koje je dokrajčila glad, jer nema zapisa o ikakvoj pošasti u tom razdoblju.¹⁵² Prema dostupnim podacima, u Splitu je tijekom 1916.g. rođeno 268 ljudi, a umrlo čak 628. Među glavnim uzrocima smrti nabrajali su se slaboća, tuberkuloza i upale pluća.¹⁵³ Nažalost isti trend se nastavio i 1917.g. Veliki zamah u Velome Varošu imala je tuberkuloza. S toga je jedan građanin pretpostavio „*da će uskoro u Velom Varošu biti i veće razmjerje pokojnika, jer je u Velom Varošu znatan broj siromašnih i radničkih obitelji.*“¹⁵⁴

6.5.1. Španjolska gripa – „španjola“

Krajem lipnja, tj. početkom srpnja 1918.g. nova pošast zahvatila je građane Splita. Naime, tada su zabilježeni prvi slučajevi „španjole“.¹⁵⁵ 12. srpnja Novo doba donosi izvještaj o zdravstvenom stanju u gradu. Zabilježeno je preko 30 slučajeva, zasada s blagom kliničkom slikom. Svi zaraženi imaju temperaturu prva dva dana i to izrazito visoku, do 40 stupnjeva. Drugi glavni simptomi uključivali su umor, blagi kašalj i kostobolju. Temperatura uobičajeno traje prva dva dana, a zatim postupno otpada. Četvrtog dana dolazi do popuštanja svih simptoma. Još uvijek nema smrtnih slučajeva, ali je zato bolest izrazito zarazna, s velikom lakoćom zarazi se cijela obitelj.¹⁵⁶ Za takozvane „nulte pacijente“, sumnjalo se na ruske zarobljenike, zaposlene u splitskoj plinari.¹⁵⁷ Sve do sredine rujna većina zaraženih imala je gore navedene simptome, rijetki su imali teži kliničku sliku, no tada dolazi do zaokreta i počinje tzv. „drugi val“. Nažalost, dolazi do sve više težih kliničkih slika i do prvih umrlih. 19. rujna Novo doba donosi izvještaj dr. Marcovicija. Doktor ističe kako ima sve više pacijenata sa simptomima teže upale pluća. Mnogi pacijenti m se žale na težak i umarajući kašalj.¹⁵⁸ 3. listopada Novo doba objavljuje članak u kojem ističe kako je

¹⁵¹ N.J. 1915. br. 56. str.2.

¹⁵² Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 31.

¹⁵³ Isto. str. 35.

¹⁵⁴ Isto. str. 38.

¹⁵⁵ Isto. str. 54.

¹⁵⁶ N.D. 1918. br. 33. str.3.

¹⁵⁷ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 54.

¹⁵⁸ N.D. 1918. br. 102. str. 3.

veliki dio redakcije „izvan pogona“, te mole čitatelje na razumijevanje.¹⁵⁹Do zamaha u broju umrlih dolazi početkom listopada, Novo doba donosi vijest 9. listopada kako „nema dana bez 5-6-sprovoda.“ Stariji građani su naglašavali kako se ne sjećaju ovakvog pomora. Tolikom broju mrtvih ide u prilog činjenica da se gotovo svaki zaraženi dobivao upalu pluća. Očekivalo bi se kako će mladi, koji imaju jak organizam i imunitet biti pošteđeni težih slučajeva, no u slučaju „španjole“ to nije bila istina. I oni su podlijegali pred „španjolom“.¹⁶⁰Već idućeg dana broj sprovoda se povećao na 10 dnevno. U okolici Splita, točnije u Sinju, širenje „španjole“ se uspoređuje s kugom. Nazivaju je plućnom kugom. Posebice teško je bilo i na otoku Braču, specijalno u Milni, gdje je bilo „mnogo slučajeva smrti.“ Novo doba donosi podatak kako je u tom trenutku bilo čak tisuću zaraženih Splitskana. Veliki broj zaraženih zadavao je muke splitskim liječnicima, jednostavno ih nisu mogli sve obići. U Novom dobu zahtijevalo se aktiviranje gradskih vlasti povodom epidemije, no do toga još nije došlo! Samoinicijativno, dr. Smoldaka je uputio apel pokrajinskom školskom vijeću da se odgodi otvaranje škola.¹⁶¹ Apel je uspio, jer već nakon dva dana, Novo doba donosi vijest o odgodi otvaranja škola za kraj listopada.¹⁶²Kao što je već prethodno spomenuto, liječnici jednostavni nisu bili u mogućnosti obići sve pacijente, glavni razlog tome je naravno veliki broj zaraženih, no i činjenica da su morali ići pješice s jedne strane grada na drugu. Novo doba je zbog toga uputilo apel gradskim vlastima da osiguraju kočije za liječnike, jer bi se tako spasilo mnogo života.¹⁶³Najteže je bilo na Lučcu, primjer je obitelj Dumanić, gdje su istog dana umrli otac i sin od 27 godina. Samo tjedan dana kasnije, još su dva pripadnika obitelji Dumanić, rođaci oca i sina, podlegli „španjoli“.¹⁶⁴17. listopada Novo doba donosi podatak kako je jednom danu umrlo čak 12 osoba. Službena statistika za razdoblje od 1. do 15. listopada, donosi podatak kako je umrlo čak 76 osoba, a rođeno samo 8. Prema izjavama liječnika, ovakav pomor nije bio niti u doba kolere. Veliki pritisak onemogućio je normalni rad bolnica, bile su pretrpane pacijenata. Veliki broj obitelji bio je u potpunosti zaražen, stoga su bili ostavljeni na milost i nemilost „španjole“. Novo doba ponovno šalje apel gradskim vlastima, traže uvođenje preventivnih mjera. Svjesni su da je možda čak i kasno za to, no ipak potrebno je donijeti barem osnovne zaštitne mjere.¹⁶⁵19. listopada zbog zaraze

¹⁵⁹ N.D. 1918. br. 116. str.7.

¹⁶⁰ N.D. 1918. br. 122. str.3.

¹⁶¹ N.D. 1918. br. 123. str. 3.

¹⁶² N.D. 1918. br. 125. str.3.

¹⁶³ N.D. 1918. br. 128. str.3.

¹⁶⁴ N.D. 1918. br. 129. i 131. str.3.

¹⁶⁵ N.D. 1918. br. 130. str. 3.

„španjolom“ preminula je sestra dr. Ante Trumbića, Matija Dvornik. Novo doba donosi izjavu grobara: „U posljednje doba toliko zaposlen, da teško odolijeva.“ Naime, dnevno je u prosjeku bilo između 10 do 12 sprovoda.¹⁶⁶Novo doba 20. listopada žestoko napada nadležne zdravstvene oblasti, a posebice općinsko poglavarstvo. Ističe se u članku kako su se u drugim gradovima Dalmacije i Hrvatske donijele određene zaštitne mjere, jedino se u Splitu „nitko ne miče“. Iako se pohvaljuje odluka o zatvaranju škola, u članku se zaziva zatvaranje kavana, sudova, ureda, kinematografa. Zaziva se i smanjenje broja ljudi prilikom posjete Pazaru, ograničenje broja ljudi na ulicama i trgovima.¹⁶⁷U razdoblju od 13. do 19. listopada preminule su ukupno 53 osobe. Posebno tužna smrt, bila je gimnazijalca Ivana Roje. Podlegao je „španjoli“ sa samo 16 godina.¹⁶⁸Splitsko općinsko poglavarstvo napokon se aktivira, 24. listopada Novo doba donosi općinski proglas o „španjoli“: *„Pošto se je pojavila influenza, zaraza je u ovom gradu kao i drugdje. A kako svaka epidemična bolest, također se današnja zaraza najviše širi tu, gdje opstojne neprikladne zdravstvene prilike. Opazilo se je pri sadašnjoj zarazi, da su osobito zaražene one kuće, gdje je manjkava čistoća. S toga se preporuča gradjanstvu, da se strogo zauzme oko uzdržavanja čistoće u kući i okolo stojećih kuća, jer je čistoća najprešnije sredstvo za suzbijanje pošasti i svake bolesti uopće.“*¹⁶⁹ Na taj proglas, Novo doba odgovara dodatnim preporukama. Ističe se činjenica kako je većina umrlih bila u dobi od 20 do 40 godina, te se s toga preporučuje da brigu o zaraženima, ako je moguće, preuzmi oni stariji ukućani.¹⁷⁰25. listopada Novo doba piše o stanju u gradu. Iz Lučca „španjola“ se brzinom munje proširila na ostale dijelove grada. Sada se bilježi povećani broj umrlih na Manušu. Također i u Velom Varošu „morijska mori“. U jednoj neimenovanoj Velo varoškoj obitelji, koja broji 12 ukućana, njih 11 je „zakovano za postelju“. 24. listopada napokon je održan sastanak općinskog zdravstvenog povjerenstva, na sastanku su doneseni slijedeći zaključci:

„1. Općina će izdati letak, u kojem će upozoriti gradjanstvo o pogibeljima širenja te bolesti, uputiti ga o preservativnim mjerama, te podučiti o načinu, kako se čuvati bolesti. 2. Općina će pružiti bolesnicima iz najsiromašnijih gradjanskih slojeva pomoć, a to tako, da će im izdavati preko pučkih kuhinja juhu i mlijeka. 3. Da se liječnicima omogući što brži i češći posjet bolesnika, staviti će im

¹⁶⁶ N.D. 1918. br. 132. str.3.

¹⁶⁷ N.D. 1918. br.133. str.3.

¹⁶⁸ N.D. 1918. br. 136. str.3.

¹⁶⁹ N.D. 1918. br. 137. str.4.

¹⁷⁰ N.D. 1918. br. 137. str.5.

*općina na raspolaganje tri kočije. 4. Općina će dati raskužiti u gradu i varošima sva gnjojišta i proljevališta. 5. Zabranit će se običaj žalovanja i uređivanje mrtvačke sobe. 6. Predložiti će vlastima da se škole otvore na 15. studenoga. 7. Općina će ponovno zamoliti, da budu pušteni iz vojništva liječnici dr. Š. Tudor i dr. Grgin*¹⁷¹ Iz navedenih zaključaka jasno se može razaznati kako je riječ o prijedlozima koje je mjesec dana ranije predlagalo Novo doba. Možda da općinska uprava nije bila toliko inertna, ne bi toliko Splitskana podleglo „španjoli“.

Objavom da je Monarhija prihvatila Wilsonove uvjete za mir, dolazi do masovnih manifestacija u Splitu. U potpunosti se ignoriraju svi prijedlozi, te polako vijesti o „španjoli“ nestaju iz tiskovina, njih zamjenjuju vijesti o stvaranju nove države.

6.6. Političko djelovanje i sastanak 2. srpnja 1918.g.

Već prije početka rata, točnije 1912.g. zadnji put je održano zasjedanje Dalmatinskog sabora. Atentatom i početkom rata u potpunosti je ugašeno sve političko djelovanje. Mnogi dalmatinski političari su ili mobilizirani ili uhićeni ili su pobjegli u inozemstvo. Među najpoznatijim uhićenim političarima, svakako su se isticali dr. Josip Smodlaka i Ante Tresić-Pavičić. Među onima koji su uspjeli pobjeći i izbjeći uhićenje isticali su se dr. Ante Trumbić i Frano Supilo. Upravo je Supilo razotkrio tajni Londonski sporazum iz 1915., koje su sile Antante privukle Italiju na svoju stranu, obećavši joj velike teritorijalne poklone, posebice na istočnoj obali Jadrana. Zbog toga se osniva Jugoslavenski odbor u Londonu, na čelu s Trumbićem i Supilom. Djelovanje odbora obilježili su pokušaji osporavanja tajnog dogovora. 1917. g. u ime Jugoslavenskog odbora Trumbić potpisuje zajedno sa srbijanskim premijerom Pašićem, Krfski sporazum. Krfskim sporazumom dogovoreno je uspostavljanje „*nove jugoslavenske države pod dinastijom Karađorđevića*.“¹⁷²Objava detalja tajnog Londonskog sporazuma uvelike je uznemirila stanovništvo Dalmacije, te je stoga povoljnije gledalo prema reorganizaciji unutar Monarhije, nego prema osnivanju nove države van Monarhije. Dolaskom Karla I. na prijestolje dolazi do reaktivacije političkog života u Dalmaciji. Sredinom siječnja 1917.g. u Zadru se sastaje određeni broj članova Dalmatinskog sabora, u ovom slučaju su to bili pripadnici Hrvatske stranke i Hrvatske stranke prava. Nakon sastanka izdali su Manifest u kojem su „*izrazili osjećaje lojalnosti i povjerenja novom Monarhu*“.¹⁷³Potaknuti ponovnim

¹⁷¹ N.D. 1918. br. 138. str.4.

¹⁷² Marko Trogrlić – Nevio Šetić. *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam International, Zagreb, 2015., str. 104.

¹⁷³ Isto. str.105.

„rođenjem“ političkog života, hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću, okupljeni u Jugoslavenskom klubu, objavljuju Deklaraciju, koja će kasnije dobiti naziv Svibanjska deklaracija. Deklaracijom je zahtijevano „na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom habsburško-lorenske dinastije.“¹⁷⁴Na tom valu novog političkog života, održan je početkom srpnja 1918.g. politički sastanak. Članovi svih političkih stranaka iz cijele Dalmacije sastali su se u dvorani kina Karaman kako bi postigli dogovor radi prehrane stanovništva. To je bio službeni razlog sazivanja sastanka, no u tajnosti je načelno dogovorena i sastavljena politička rezolucija, koja je izglasana na sastanku.¹⁷⁵Zborom je upravljao dr. Gajo Bulat. Prvi dio sastanka obilježen je prehrambenim problemima, a drugi političkim okolnostima. Politička rezolucija usvojena je jednoglasno: „pretrpljene nevolje i pretenzije neprijatelja izbrisale su razlike među političkim strankama te ujedinile svekoliko pučanstvo dalmatinsko u jednoj političkoj misli, u jednom političkom cilju: biva, etničko jedinstveni narod Srba, Hrvata i Slovenaca ima neotuđivo pravo i dužnost da sredstvom samoodređenja ostvari svoju jedinstvenu neovisnu državu.“¹⁷⁶Izglasavanjem rezolucije također je dogovoreno da se političke stranke neće još obnoviti, nego će se okupiti i stvoriti narodno vijeće. Nastavljajući se na to, na skupu je izabrana uprava Narodne Organizacije Srba, Hrvata i Slovenaca u Dalmaciji. Ukupno 15 političara imenovano je članovima uprave, riječ je o: Ante Anić, Roko Arneri, Jovo Bučin, Gajo Bulat, Uroš Desnica, Mate Drinković, Ante Franić, Ivo de Grisogono, Ivo Krstelj, Jerko Machiedo, Ivan Majstorović, Milan Marušić, Dujam Mikačić, Pavao Roca i Roko Vuković.¹⁷⁷Glavni zadatak Narodne Organizacije bio je „usmjeriti svu političku akciju prema Zagrebu i Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba.“¹⁷⁸Kapitulacijom Austro-Ugarske dolazi do primopredaje vlasti i uspostave Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako 2. studenog 1918. Uprava Narodne Organizacije osniva u Splitu Zemaljsku vladu. Upravo će Zemaljska Vlada mjesec dana ranije srdačno pozdraviti uspostavu nove države i proglašenje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Osim što će pozdraviti, Zemaljska je vlada, zbog prijeteće

¹⁷⁴ Isto., str. 106.

¹⁷⁵ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 65.

¹⁷⁶ Isto., str. 66.

¹⁷⁷ Isto

¹⁷⁸ Marko Trogrlić – Nevio Šetić. Dalmacija i Istra u 19. stoljeću, str. 108.

ugroze od talijanske okupacije obale istočnog Jadrana, zahtijevala što brže ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom.¹⁷⁹

6.7. Prema kraju rata

Kako se rat bližio kraju, općenito raspoloženje građana Splita i općenito stanje u gradu bilo je iznimno teško. Zadnju godinu rata obilježili su, veliki problemi s aprovizacijom stanovništva, sve učestalije krađe, nestašica ugljena za rasvjetu, brojni dezerteri i kao vrhunac svih loših događanja, epidemija „španjole“.¹⁸⁰

Split zadnju ratnu godinu dočekuje s Teodorom Spornom na čelu gradske uprave. Nažalost za općinskog upravitelja, upravljao je gradom u njegovim „najtamnijim“ trenucima, te se on jednostavno nije uspio snaći u takvim uvjetima. Potvrdu tome daju brojni novinski članci, s jasnim kritikama upućenih općinskoj upravi. Veliki problem, gradska je uprava imala prilikom opskrbe stanovništva. Aprovizacija je djelovala, no iznimno neučinkovito.¹⁸¹ Vladala je glad, pogotovo u onim obiteljima u kojima su muškarci bili u vojsci i gdje su majke ostajale same s djecom. Naše jedinstvo donosi članak 4. travnja kako je upravo jedna takva obitelj, gdje je otac u vojsci, primorana glađu i nedostatku potpora, zaklala i pojela obiteljskog psa!¹⁸² Potaknute glađu, mnoge su dalmatinske obitelji, uključujući i splitske, slale svoju djecu u Hrvatsku i Slavoniju, na privremeni boravak dok se prehrambene prilike ne poprave. Najčešće su se djeca iz cijele Dalmacije slala u Split, te bi iz Splita bili poslani parobrodima u Rijeku, te zatim vlakovima u unutrašnjost prema Slavoniji.¹⁸³

Početak 1918.g., pa prema kraju rata, nema dana da splitske tiskovine nisu imale u svojim izdanjima barem jedan članak o krađama. Glavna meta kradljivcima bila su skladišta Mjesne aprovizacije i skladišta Zadružnog saveza. Krađa nisu bili pošteđeni ni splitski privatnici. Naše jedinstvo 11. svibnja donosi članak o tome kako su lopovi provalili u magazin jednog neimenovanog privatnik. Iz skladišta su uspjeli otuđiti sira, masti i raznih drugih artikala u vrijednosti od 3000 kruna. No ono što je najviše šokiralo Splitskane, jer su se nažalost već uvelike

¹⁷⁹ Isto., str. 109.

¹⁸⁰ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, str.83., Branko Radica. Novi Split, Dominović, Zagreb, 2019. str. 14.

¹⁸¹ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, str. 85. i 86.

¹⁸² N.J. 1918. br.77. str. 1.

¹⁸³ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, str. 90.

priviknuli na krađe, bila je činjenica da su provalnici zapucali iz revolvera na slučajnog prolaznika.¹⁸⁴ Da su krađe postale svakodnevicom, ide u prilog svakodnevno propitkivanje među građanima: „Koga su noćas pokrali?“¹⁸⁵ O velikoj „javnoj nesigurnosti“ pisalo se i u Novom dobu. U članku datiranom 11. rujna, piše se kako „jedva i danas, u petoj godini rata, da se nadje ikakva grana u Evropi, isključiv dakako Rusiju, gdje bi javna sigurnost bila tako zanemarena kao u Splitu.“ Novo doba ističe kako je općinsko redarstvo spalo na samo tri redara i dva službenika u civilu, „pravo je čudo, da su i ta petorica još u službi“. Naime, plaće splitskih redarstvenika su bile premale da bi se itko prijavio za taj posao. U Splitu se nalazilo i vojničko redarstvo, no njihove ovlasti su započinjale i završavale dezerterima. Novo doba upućuje apel da se redarstvenike „primjereno plati, pa će ih biti. Ludo je kazati da općina nema novaca...ovdje se radi o zakonskoj dužnosti općine, o sigurnosti cjelokupnog gradjanstva, te se za ovu svrhu mora naći sredstava, pa makar se koliko morali da povise prirezi. Nije dakle da se ne može nego se ne će.“ Novo doba u istom članku ide toliko daleko da i optužuje općinskog upravitelja Sporna da je u dogovoru s provalnicima.¹⁸⁶ U listopadu se dodatno pogoršava situacija u gradu. Split ostaje bez svjetla. Plinara nije proizvodila dovoljno plina, također je u gradu bila nestašica „petroleja“ koji se također koristio za rasvjetu.¹⁸⁷ Zbog toga, Novo doba ponovno žestoko kritizira općinskog upravitelja, „Split je eto od sinoć sasvim bez plina, jer nema ugljena! Grad je sinoć bio u potpunom mraku! Mi smo jučer pisali, da gradjanstvo ima prava znati, što je opć. upravitelj sve poduzeo, da doskoči jednoj od najglavnijih potreba grada. Je li ova nevolja posljedica nehaja? Dužnost je opć. upravitelja bila, da se za vremena pobrine za nabavu ugljena. U slučaju, da nije mogao sam uspjeti, bila mu je dužnost, da o tom obznani općinstvo, da se mogne bar ono za vremena opskrbiti kojim drugim sredstvom za svjetlo i za kuhanje, a ne ovako dovesti ga upravo u očajno stanje, koje je u zadnji čas nepopravljivo. Ovo su neoprostive pogreške za jednog opć. upravitelja.“¹⁸⁸ Jedno od opravdanja vlasti bilo je da su se morali popraviti strojevi u plinari, no građani su s razlogom sumnjali, jer su se ti strojevi mogli popravljati i za vrijeme rada.¹⁸⁹

¹⁸⁴ N.J. 1918. br. 107. str. 1. i 2.

¹⁸⁵ N.J. 1918. br. 107. str.2.

¹⁸⁶ N.D. 1918. br. 94. str.3.

¹⁸⁷ N.D. 1918. br. 121. str.3.

¹⁸⁸ N.D. 1918. br. 122. str.3.

¹⁸⁹ N.D. 1918. br. 129. str.3.

U takvim uvjetima Split dočekuje kraj rata, raspoloženje građana uvelike će se promijeniti kada se javno objavi da je Austro-Ugarska prihvatila uvjete američkog predsjednika Woodrowa Wilsona i da je rat napokon gotov.¹⁹⁰

6.8. Manifestacije povodom kraja rata

Prihvatanje Wilsonovih uvjeta, među kojima se ističu „*pravo naroda Čehoslovačke i Jugoslavije na samoodređenje i odcjepljenje*“ i to da će Austro-Ugarska o primirju pregovarati odvojeno od Njemačke, potaklo je Splićane na slavlje. Vijest je u grad stigla oko 10 sati ujutro. Mase ljudi izašle su na ulice i trgove. Veliki redovi stvarali su se ispred prodavaonica tiskovina, svi su žarko očekivali izvanredno izdanje Novog doba, koje se gotovo momentalno rasprodalo. Novo doba donosi opis događanja tog povijesnog dana: „*Svijet je bio uzbudjen. Posvuda je vladalo silno veselje. Kroz kratko vrijeme kuće se okitiše zastavama i sagovima. Svak je okitio i prsa našim narodnim zastavicama i kokardama. Općinstvo je otpjevalo sa zanosom „Oj Slaveni“.* Svi su slušali gologlavi. Zatim se je klicalo Jugoslaviji, Trumbiću, Wilsonu. Vladao je sveopći zanos.“¹⁹¹

Poslije podne, istoga dana, splitska Uprava Narodne Organizacije izdala je sljedeći proglas: „*Splićani! Ono, što je od vijeka bila tek tiha želja, ono, što je do jučer bila ružičasta sanja, ono je danas sjajna, divna istina! Naša se sloboda eto radja. Splićani!...ne zaboravite niti samo jedan časak, da nas cijeli naobraženi svijet gleda i hoće da vidi da li smo dostojni jedinstvenog dara narodne slobode. Dokažimo da znamo cijeniti temelju svakog pravnog uređenja: poštujmo svačiju ličnu slobodu i poštujmo svačije vlasništvo.*“¹⁹² Na kraju proglašenja pozvano je cjelokupno građanstvo na skup idućeg dana da „*iskažu ljubav za troimeni narod*“.¹⁹³ Skup je održan 29. listopada na Botičevoj poljani, privukao je velike mase ne samo Splićana već i dosta stanovnika iz okolnih mjesta. Na skupu su također sudjelovali i splitski sokolaši, narodna glazba, vatrogasci i splitski socijalisti s crvenim zastavama. Govor pred otprilike „*10 tisuća duša*“ održao je član Narodne organizacije, de Grisogono. Završetkom početnog dijela skupa, masa se uputila prema Pjaci, Masivna povorka bila je sastavljena od raznih skupina građana, također su sudjelovali i talijanski, ruski i srpski zarobljenici. Povorku su krasile hrvatske, srpske, američke, talijanske i

¹⁹⁰ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 69.

¹⁹¹ N.D. 1918. br. 142. str.3.

¹⁹² N.D. 1918. br. 142. str.3.

¹⁹³ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 70.

francuske zastave. Omiljeni masi su bili Wilson i Trumbić, te se njima najviše klicalo. Dolaskom na Pjacu, završni dio skupa obilježio je govor dr. Gaje Bulata. Tema govora su bile sloboda, podnijeta žrtva i ujedinjenje. Skup završava intonacijom Lijepe naše.¹⁹⁴ Sada je splitske političare čekao zahtijevan zadatak preuzimanja i uspostave nove vlasti.

6.9. Uspostava nove vlasti

30. listopada formalno je izvršena predaja vlasti od strane kotarskog i općinskog poglavarstva Upravi Narodne organizacije za Dalmaciju. Privremeno se Uprava skrasila u prostorijama bivše Austro-Ugarske banke na Botičevoj poljani. Također 30. listopada, splitsku općinu preuzima staro izabrano vijeće iz 1913.g., čiji je rad zabranjen raspuštanjem općine početkom rata. Riječ je bila o zadnjim legitimnim predstavnicima građana Splita. Legitimnima jer su ipak bili odabrani od naroda na izborima, za razliku od upravitelja Madirazze, Nisitea i Sporna koji su bili komesarima Namjesništva u Zadru. S obzirom na to da je tijekom rata, točnije 1917.g. preminuo posljednji legitimni načelnik, Vinko Katalinić, stari/novi vijećnici odlučili su odabrati novog načelnika, a na prijedlog jednog od njih, jednoglasno je izabran Josip Smodlaka. Smodlaka, koji je prije rata bio jedan od „prisjednika“ općine. Osim pozicije načelnika, odabrani su novi „prisjednici“, Gajo Bulat, Emil Perišić, Ante Radica, Frano Rosić, Grgo Kaliterna i Ante Sirotković. Prvi akt nove gradski vlasti, bilo je izdavanje proglašenja u kojem su u tri točke izložili svoj plan i program. „*1. čuvanje Splita od gladi i kužnih bolesti, 2. održavanje mira i reda i 3. provođenje izbora.*“¹⁹⁵

2. studenog sazvana je sjednica, radi uspostavljanja „redovite uprave koja će se brinuti za red i organizaciju života u pokrajini.“¹⁹⁶ Tako je istog dana odlukom na sjednici, od strane Uprave Narodne Organizacije za Dalmaciju, uspostavljena Zemaljska vlada za Dalmaciju, sa središtem u Splitu. Zemaljsku vladu su činila tri čovjeka, Ivo Krstelj, Josip Smodlaka i Vjekoslav Škarica. Njihove odgovornosti su bile podijeljene, Krstelj je bio zadužen za vojne poslove, Smodlaka za poslove uprave, a Škarica za financijske poslove.¹⁹⁷ 6. studenog ponovno se sastalo splitsko općinsko vijeće. Sastankom je odlučeno dodavanje trojice vijećnika iz redova Hrvatskog napretka,

¹⁹⁴ Isto. str. 70.

¹⁹⁵ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 71. i 72.

¹⁹⁶ Isto. str. 73.

¹⁹⁷ Isto

trojice vijećnika iz redova Socijal-demokratske stranke i dvojice vijećnika, predstavnika jugoslavenske katoličke struje. Najvažnija točka reda tog dana, bilo je odstupanje dr. Smodlake s načelničke pozicije. Odstupio je s pozicije zbog svojih novih obveza u Zemaljskoj vladi, no i dalje je ostao vijećnikom. Njegovim prijedlogom, splitsko gradsko vijeće jednoglasno je odabralo dr. Ivu Tartagliu za novog načelnik Splita. Taj povijesni odabir uvelike će obilježiti iduće desetljeće, jer će se upravo toliko dr. Tartaglia zadržati na toj poziciji.¹⁹⁸

6.10. Talijanske provokacije i doček „belih orlova“

Oduševljenje prouzrokovano kapitulacijom Austro-Ugarske i uspostavom nove vlasti, splasnulo je početkom studenog. Splićane su duboko uznemirile vijesti o postepenoj talijanskoj okupaciji određenih teritorija bivše Monarhije. 4. studenog Talijani ulaze i okupiraju Trst. 5. studenog Novo doba donosi vijesti o iskrcavanju talijanskih vojnika u Zadru, Visu, Mljetu i Lastovu. Zbog svih tih vijesti dolazi do zaoštavanja odnosa između hrvatske većine i talijanske manjine u Splitu. Vrhunac tenzija zbio se 9. studenog, kada su prilikom posjeta dva francuska razarača, splitski Talijani izvjesili talijanske zastave. To je naravno izazvalo žestoku reakciju Splićana, te su neke Talijane uspjeli zaustaviti u tome, a ostale su prisilili na skidanje zastava.¹⁹⁹Nije puno trebalo da splitski Talijani smisle plan. Neki su od njih, koji su bili stanodavcima, prijetili su svojim stanarima da će ih izbaciti ukoliko budu iznosili hrvatske ili srpske zastave na balkone i prozore.²⁰⁰Zbog tenzija, promptno je uređivao Tartaglia, koji je 12. studenog zabranio izvještavanje talijanskih zastava. Novo doba donosi proglas načelnika Tartaglie: „*Pošto izvještavanje talijanskih boja u današnjim prilikama, s osobitim obzirom na talijansku okupaciju jednog dijela Dalmacije, razdražuje narodne osjećaje i čustvo jugoslavenske državne pripadnosti ogromne većine splitskog građanstva, zabranjujem radi očuvanja javnog mira i reda svako izvještavanje talijanskih boja u gradu. Proti pristupnicima postupat će se po postojećim zakonskim propisima.*“²⁰¹Idućeg dana u Novom dobu izlazi članak, u kojem se piše kako splitski Talijani prikupljaju potpise za političku izjavu, vezanu naravno za njihov položaj u gradu. Posebno je zanimljiva taktika koju su koristili prilikom skupljanja potpisa. Nisu se ograničili samo na pripadnike svoje manjine, nego pokušavaju privući splitske težake i radnike i to „*apelirajući se na*

¹⁹⁸ Norka Machiedo-Mladinić. Životni put Ive Tartaglie, str. 56. i 58.

¹⁹⁹ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 76. i 77.

²⁰⁰ N.D. 1918. br. 155. str.2.

²⁰¹ N.D. 1918. br. 156. str.4

staro autonomaštvo.“ Zbog toga, Novo doba upozorava Splićane, da ne nasjednu na tu varku jer „*potpisivati onakove izjave znači priznavati se Talijancem (a ne autonomašem), znači izdavati svoju rodjenu zemlju i predavati je tudjinu.*“²⁰²15. studenog zbio se još jedan incident. U splitsku luku uplovilo je talijanski ratni brod. Kada je masa građana na rivi opazila talijansku zastavu na brodu, počela je negodovati. Ratni je brod pokušao pristati na obali, ali kada su bacili konop prema kopnu, nitko od pripadnika masa ga nije uzeo, te je ratni brod bio prisiljen vezati se na plutači usred luke. Radi tog čina, Novo doba upozorava stanovništvo da izbjegava takvu reakciju, jer je vrlo lako moglo doći do eskalacije.²⁰³Upravo će takve i slične epizode, obilježiti splitsku svakodnevnicu idućih par godina.²⁰⁴

Vijest o dolasku srpske vojske, ponovno je podigla moral u gradu. 19. studenog dojavljeno je iz Metkovića, kako bi idućeg dana trebala u Split stići „beli orlovi“. Odmah pri primitku vijesti, započele su pripreme za svečani doček.²⁰⁵ Idućeg dana općinsko poglavarstvo izdaje sljedeći proglas: „*Gradjani! Dan slave i uskrsnuća već je svanuo! Srpska vojska donosi Bijele Orlove u ovaj drevni hrvatski grad, koji za njom čezne svom snagom svoje slobodarske i slavenske duše. Naše su patnje bile neopisive, verige su pale, a prvi vijesnici Karađorđevićeve zvijezde ulaze u svoj grad...Jugoslaveni! I staro i mlado i muško i žensko, svi ćemo raskriliti ruke da poljubimo izmorenu, slavom ovjenčanu, divsku našu braću. Neka zastave i sagovi zalepršaju nad cijelim gradom, na svim domovima i kolibama, na mori i kopnu: neka zagrmi klicanjem i tutnjavom cijela okolica u slavu pobjede, jedinstva, pravde, jednakosti, Jugoslavije i sjajne Karađorđevićeve zvijezde. Posebni je odbor već priredio program svečanosti da naša slava bude i velebna i mirna i dostojna slobodnog i civilizovanog našeg naroda. Živjela Sloboda i Bratstvo Naroda! Živila Jugoslavija! Živila srpska vojska! Živio Petar Karađorđević!*“²⁰⁶

Idućeg dana „trijumfalnim“ dočekom, Split je primio svoju „braću“. Novo doba donosi sve potankosti dočeka: „*U četiri sata došao je parobrod Almissa s vojskom, koju je predvodio major Trnkopović. Duž cijele obale od česme do pristaništa sv. Petra bio je silan narod u gustim redovima. Malo je reći dvadeset hiljada duša.*“²⁰⁷Mnogobrojnu masu prvi je pozdravio major

²⁰² N.D. 1918. br. 157. str.3.

²⁰³ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 83.

²⁰⁴ Isto., str. 77.

²⁰⁵ Branko Radica. Novi Split, str. 18.

²⁰⁶ N.D. 1918.br. 164. str. 1.

²⁰⁷ N.D. 1918. br. 165. str.3.

Stojan Trnkopović s „*Pomoz Bog braćo*“. Na to je masa uzvratila s glasnim povicima i klicanjem Jugoslaviji i oslobodiocima. Kada su se povici utišali, pozdravni govor održao je dr. Smodlaka: „*Braćo srcu našem najmilija. Neumrli vitezovi srpski...Dobro nam došli nepobjedivi sokolovi naši!...Blagoslovljen bio čas kada vas vidjesmo...Koliko smo čeznuli za ovim časom. Zajedno s Vama kličemo, onome koji Vas je pripremio za pobjede, vrhovnom vođi vašem...Da živi kralj Petar!*“²⁰⁸ Na govoru mu se iz dubine srca zahvalio major Trnkopović. Vojnike i majora okitile su Splitske raznim cvijećem i lovorovim vijencima. Nakon još nekoliko sitnih govora, povorka se uputila prema Pjaci: „*Sve je okićeno zastavama i sagovima. Svuda gužva jer Trg nije mogao primiti svo ono mnoštvo. Vojska se poredala ispred Općine. S okićenog balkona općinske zgrade naziva vojsci dobrodošlicu opć. Predsjednik dr. Ivo Tartaglia koji je ganutim glasom kazao: Dobro nam došli stjegonoše bijelog orla slobode koji ste skršili lance i okove našeg ropstva...Ja vas braćo i junaci, u ime općine Splita pozdravljam u uvjerenju, da će od danas za sva vremena Split, kao i čitava ostala Dalmacija, biti vaša i naša svojina, sastavni dio naše jedinstvene jugoslavenske države...*“²⁰⁹ Nakon tog dijela dočeka, povorka se uputila do Peristila, gdje ju je ispred Katedrale dočekao splitski biskup Carić, „*Vi nam dolazite oružani, ali ste vjesnici mira. Vi ste puni snage, ali blaga i vesela srca. Neka bude veselo vaše srce jer evo sami vidite kako vas primaju vaša braća*“²¹⁰ Nakon kratkog pozdrava, Carić je podijelio blagoslov vojnicima. Povorka se zatim uputila prema svom odredištu. Vojnici su praćeni masom otišli u vojarnu Gripe. Idućeg dana sve straže u Splitu, preuzela je srpska vojska, i tako efektivno „zavladala“ Splitom.²¹¹

7. Aprovizacija i nestašica hrane

Austro-Ugarska, za vrijeme Prvog svjetskog rata, većinu svoje prehrambene industrije podređuje vojsci. Za potrebe vojske oduzimana je imovina i zalihe građana Monarhije, najčešće je bila riječ o pšenici, konjima i volovima, te o raznoj hrani. Takva politika dovela je do nestašice i gladi diljem Monarhije. Kako bi se suzbila glad i nestašica, vlasti počinju provoditi aprovizaciju. Aprovizacija je označavala „*racioniranu i zajamčenu opskrbu stanovništva*“.²¹²

²⁰⁸ Branko Radica. Novi Split, str. 18. i 19.

²⁰⁹ Isto., str. 20. i 21.

²¹⁰ Isto., str. 21.

²¹¹ Isto.

²¹² Geiger, Vladimir i Edgar Fabry. "Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu - Aprovizacija, 1914.-1918.." u: *Numizmatičke Vijesti* 56, br. 67 (2014), str. 87.

Dalmacija je probleme s opskrbom stanovništva imala i prije rata. Probleme je najviše stvarala prometna i politička odvojenost od Hrvatske i Slavonije. Takve okolnosti svoj će vrhunac doživjeti u zadnjoj godini rata, 1918. Većinu živežnih namirnica, Dalmacija nije bila prisiljena uvoziti samo za vrijeme rata, već i prije. Primjerice, sijeno za prehranu stoke, uvezilo se iz Italije, Bosne i Albanije. Potaknuta sve većom nestašicom živežnih potrepština, vlast 1915.g. uvodi aprovizaciju za Dalmaciju. Središnja vlast u Beču, određivala je dnevnu količinu određenih potrepština potrebnih jednom građaninu. U slučaju Dalmacije, svoje živežne potrepštine često je dobivala sa zakašnjenjem. Uzmimo primjer pšenice i brašna za kruh. Te namirnice, Dalmaciji je slao žitni zavod iz Beča, koje je nabavljao iz Cislajtanije ili iz neutralnih inozemnih država. Mnogi su negodovali, što se te namirnice nisu nabavljale iz Hrvatske i Slavonije, gdje je pšenice bilo u izobilju. 1915.g. vlasti iz Hrvatske pokušale su poslati u Dalmaciju tisuću vagona pšenice, no Beč je to zabranio, jer je prema njima taj akt izgledao na političko zbližavanje dviju pokrajini. Dodatno je Dalmatince razljutila činjenica, da je u tom trenutku bio prekinut sav pomorski promet između Dalmacije i Trsta. Kada veza s Trstom nije bila dostupna, Dalmacija je svoju hranu dobivala preko Rijeke. No svakako, takva organizacija prijevoza je bila iznimno neučinkovita, što zbog nedostatka vagona, što zbog nedostatka parobroda.²¹³Kasnije tijekom rata, problem pri prijevozu hrane, predstavljat će krađe. Pri jednom transportu, od 5 vagona hrane, otuđeno je čak 1200 kg. Također, Splićani koji su imali članove obitelji u unutrašnjosti, točnije u Slavoniji i Hrvatskoj, bojali su se slati pakete hrane, jer bi i to bilo ukradeno.²¹⁴U prilog tome idu podatci koje je 1917. g. Antun Korošec, u ime Jugoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću, poslao predsjedniku Vlade Seidleru. Pučanstvo Dalmacije, bivalo je oštećeno prilikom svakog transporta hrane za 10 do 20 posto. Također prema izračunima, Dalmacija je u razdoblju od listopada 1917.g. do travnja 1918.g. primila 67, 68% obećanog kontingenta potrepština. Vlasti su se pokušale pravdati „prijevoznim poteškoćama“, no nitko im više nije vjerovao.²¹⁵Mnogi su Dalmatinci bili izrazito nezadovoljni provedenom aprovizacijom. Osim nepouzdanog transporta, velika mana aprovizacije bila je korumpiranost. Prema odredbama, svi su stanovnici Cislajtanije, trebali imati istu vrstu namirnica. No to nije bio slučaj. Npr. Bečani su gotovo cijelog rata imali bijelog kruha, dok se u Splitu aprovizacijom dodjeljivalo svašta.²¹⁶Kada su u Splitu prvi put uvedene tzv. ceduljice za kruh,

²¹³ Franko Mirošević. „Prilozi za povijest Dalmacije u 1918. godini“, u: 1918. u hrvatskoj povijesti, str. 162.

²¹⁴ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 36.

²¹⁵ Franko Mirošević. „Prilozi za povijest Dalmacije u 1918. godini“, u: 1918. u hrvatskoj povijesti, str. 164.

²¹⁶ Isto., str. 165

krajem ožujka 1915.g., određena je dnevna količina od 200 g kruha dnevno po osobi.²¹⁷ Osim količine, određen je i sastav kruha. Naravno nije bila riječ o bijelom kruhu nego o tzv. ratnom kruhu, koji je bio napravljen od više vrsta brašna. Mnogi su Splićani bili izrazito nezadovoljni kvalitetom tog kruha, a posebice žene iz Velog Varoša, koje su zbog kvalitete kruha, kamenjima porazbijale stakla na zgradi Zadružnog saveza.²¹⁸ Zbog „*krušnog demonštrancijuna*“ završile su u studenom 1915. na sudu. Od njih 29, samo je jedna bila osuđena i to na mjesec dana zatvora. Neki od povika, koje su izrekle ispred zgrade Zadružnog saveza, bili su: „*Neka nas ubiju sve, ali mi hoćemo da nam se dade bijeli kruh i manistra što nam je naš car poslao*“ i „*Hoćemo boljeg kruha, a ne ovog otrova, vraga izili gospoda.*“²¹⁹ Te izjave najbolje ilustriraju, kakve je kvalitete bio „ratni kruh“. Loša provedba aprovizacije, tjerala je mnoge građane na nabavljanje tzv. „van zaporne“ hrane. Riječ je bila o robi s crnog tržišta. Zato su tijekom rata profitirali oni koji su se bavili krijumčarenjem, švercom i špekulacijom. Cijene takvih namirnica bile su iznimno visoke, i to je nažalost mnoge građane „dovodilo na prosjački štap“.²²⁰

Vrhunac nezadovoljstva aprovizacijom, rezultirao je skupom održanim u Splitu 2. srpnja. U splitskoj kino dvorani Karaman, okupili su se predstavnici svih dalmatinskih stranaka, s ciljem izglasavanja političke i gospodarske rezolucije. Skup je predvodio Gajo Bulat, a prvu riječ vezano za gospodarski dio skupa dobio je don Frano Ivanišević. Prisutnima je iznio sve poteškoće vezane za aprovizaciju. Nakon njegovog izlaganja, jednoglasno je izglasana gospodarska rezolucija i uspostavljen Gospodarski odbor. Najvažnije točke Rezolucije su, nezadovoljstvo zbog neredovitog primanja određenog kontingenta potrepština i zahtijevanje slanja hrane iz Hrvatske i Slavonije. To su bili osnovni zadatci zadani novoizabranom odboru. Također se od odbora zahtijevalo, da se pokuša izvršiti robna zamjena, gdje bi se iz Dalmacije izvezile smokve, rogači i slane srdele. Osim robne razmjene, izrazilo se nezadovoljstvo što se u Dalmaciji provodila rekvizicija žita, usprkos tome što je Dalmacija proizvodila toliko malo, da nije imala niti za vlastite potrebe. Zahtijevan je i uvoz masti, proizvedeno maslinovo ulje nije bilo dovoljno za potrebe Dalmacije. I finalno, traženo je uvoženje materijala potrebnih za javnu rasvjetu, najviše kamenog ugljena, zatim i petroleja i karbida.²²¹

²¹⁷ N.J. 1915. br. 72. str.2.

²¹⁸ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 20.

²¹⁹ Isto., str. 26.

²²⁰ Franko Mirošević. „Prilozi za povijest Dalmacije u 1918. godini“, u: 1918. u hrvatskoj povijesti, str. 165.

²²¹ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941, str. 65. i 66.

7.1. Aprovizacijske prilike u Splitu

Tijekom cijelog rata, splitske su tiskovine izvještavale o aprovizacijskim prilikama. Osim tema vezanih za aprovizaciju, dosta novinskih članaka je napisano o skupoći i nestašici određenih potrepština.

7.1.1. 1914.g.

Među prvim odlukama splitskog kotarskog poglavarstva, bila je odredba datirana 31. srpnja 1914. Njom je svim trgovcima i svim zadrugama, bilo zabranjeno prodavati potrepštine u većim količinama, specifično je bila naglašena težina ne veća od deset kilograma.²²²9. kolovoza, naređeno je svim splitskim trgovcima, da u roku od jednog dana popišu sve „živežne namirnice“.²²³Prvo zamrzavanje i uređenje cijena zbilo se sredinom listopada. Odlukom kotarskog poglavarstva, jedino su cijene jastoga i oborite ribe bile ostavljene na slobodu prodavača.²²⁴Nekoliko tjedana kasnije, Naše jedinstvo donosi vijest kako je pučanstvo izrazito zadovoljno tom odredbom.²²⁵Početkom prosinca upozorava se građane, da će se s obzirom na prilike, prodavati puno manje bijelog kruha.²²⁶Krajem prosinca 1914., kotarsko poglavarstvo donosi odredbu o prodaji kruha. Kruh je morao biti sastavljen od 70% pšeničnog i 30% kukuruznog brašna i njegova cijena iznosila je 62 „pare“ za jedan kilogram.²²⁷

7.1.2. 1915.g.

Odmah na početku 1915.g., 7. siječnja, splitsko kotarsko poglavarstvo izdaje maksimalni cjenik za meso. Mlada janjetina ograničena je na 4 krune po kilogramu, svinjetina na 3 krune po kilogramu i piletina na 1,80 kruna po kilogramu.²²⁸Naše jedinstvo, u novinskom članku 11. siječnja, piše kako „skupoća dnevno raste“, te zahtijeva intervenciju gradskih vlasti.²²⁹Zbog povećanja cijena ribe, kotarsko poglavarstvo krajem siječnja uvodi maksimalni cjenik. Cijena srdela ograničena je na 0,80 kruna, tj. u ovom slučaju 80 para, po kilogramu. Kao i prethodne

²²² N.J. 1914. br. 75. str.2.

²²³ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 13.

²²⁴ N.J. 1914. br. 136. str.2.

²²⁵ N.J. 1914. br. 156. str.2.

²²⁶ N.J. 1914. br. 177. str.2.

²²⁷ N.J. 1914. br. 199. str.2.

²²⁸ N.J. 1915. br. 4. str. 2.

²²⁹ N.J. 1915. br. 7. str.2.

godine, oborita riba, jastozi i škampi nisu obuhvaćeni maksimalnim cjenikom.²³⁰Nakon dugo vremena, 30. siječnja Split ponovno ima ugljena, ovog puta „dovoljno za nekoliko mjeseci.“²³¹Za aprovizaciju grada u prvim godinama rata, bio je zadužen Zadružni savez. U novinskom članku Našeg jedinstva, iznio se podatak, da je u prva četiri mjeseca, Savez ostvario više od milijun kruna prometa.²³²Zbog povoljnije situacije, 22. veljače kotarsko poglavarstvo ukida maksimalni cjenik za sljedeće namirnice: riža, kava, tjestenina, bakalar, slanina i svinjska mast.²³³Krajem veljače, Naše jedinstvo obavještava građane da će vlasti obaviti rekviziciju brašna, ali samo u iznosu iznad 20 kilograma. Rekvizicija je obavljena početkom ožujka, građanstvu se preporučilo, da prilikom posjeta službenika njihovim kućama, pokažu cijelu zalihu, jer bi u slučaju tajenja bili kažnjeni zatvorom u trajanju od čak pola godine. Završetkom pregleda, saznajemo da je početkom ožujka Split imao dovoljno brašna za samo četiri mjeseca. Iznos brašna po glavi bio je 39 kilograma. Naše jedinstvo je izrazilo zabrinutost tim rezultatom, te se nadalo da će vlasti povećati taj iznos.²³⁴Zbog nestašice petroleja, vladala je velika potražnja za istim. Tako je sredinom ožujka, došlo do velikog naguravanja i tučnjave prilikom prodaje petroleja u dućanu Bonačić. Naše jedinstvo je zbog toga uputilo apel gradskim vlastima, da omoguće prodaju petroleja na više lokacija, kako se takve slične scene ne bi više ponavljale.²³⁵Ratni kruh, čija je prodaja bila propisana od strane vlasti, nije bio omiljen Splicićanima. Naše jedinstvo donosi opis: „*S kruhom smo na čudo, takav je, da je opće mišljenje da u pomiješanome brašnu ima biti svakakve mješavine. On je kao katram, teži kao kamen, sredina mu kao tijesto.*“²³⁶Na veliko zadovoljstvo građana, sredinom lipnja uveden je maksimalni cjenik na sve vrste mesa, jaja, krumpir i svo zelje. Iste osjećaje nisu dijelile prodavačice, nezadovoljne tom odlukom, povukle su se iz prodaje. Na tu reakciju prenosimo izjavu iz Našeg jedinstva: „*...neka buče koliko hoće, ali neka prevelike cijene ne muče građanstvo u ovo teško doba.*“²³⁷Zbog zloupotrebe prilikom prodaje ribe, općinski upravitelj Madirazza, bio je primoran objaviti proglas i naredbu. Proglasom je uređena prodaja ribe, zabranjeno je prodavanje ribe koja prošlog dana nije bila prodana, također, svi su prodavači morali na vidljivo mjesto izložiti

²³⁰ N.J. 1915. br. 19. str.2.

²³¹ N.J. 1915. br. 24. str.2.

²³² N.J. 1915. br. 39. str.2.

²³³ N.J. 1915. br. 42. str.2.

²³⁴ N.J. 1915. br. 47., 49., 50. i 56. str.2.

²³⁵ N.J. 1915. br. 60. str.2.

²³⁶ N.J. 1915. br. 74. str.2.

²³⁷ N.J. 1915. br. 137. i 138. str.2.

cijenu ribe.²³⁸Mnogi su se građani žalili na preprodavače. Rano ujutro bi pokupovali većinu živežnih namirnica i tako bi onemogućili ostatku pučanstva nabavu hrane. Naše jedinstvo zbog toga upućuje apel vlastima.²³⁹Krajem kolovoza, carskom naredbom, svi su trgovci bili obvezni sastaviti inventar svojih trgovina i na vidljivo mjesto izložiti cijene proizvoda. Prekršiteljima se prijetilo žestokim kaznama.²⁴⁰U listopadu je još jednom došlo do nestašice petroleja. Nestašica istog bit će ponavljajući događaj sve do kraja rata. Neki su Splićani, primorani tamom u svojim kućama, krali i svijeće iz crkava.²⁴¹Do sredine studenog, aprovizacijom Splita upravljao je Zadružni savez, a od sredine studenog pa nadalje brigu je preuzeo Aprovizacijski odbor, na čelu s općinskim upraviteljem Madirazzom.²⁴²Zbog nestašice hrane, dolazi do tenzija između Splita i zaleđa, te Splita i otoka. Splićani su se žalili na prevelike cijene krumpira iz Dicma, a otočani su se žalili da im je bilo zabranjeno kupiti brašno u gradu. Sličan problem su imali i Splićani, njima su stanovnici Zagore odbijali prodati jaja.²⁴³Kraj 1915.g. mnogi su siromašniji Splićani dočekali ili bosu ili s cipelama od papira ili s cipelama s drvenim poplatima. Bilo je slučajeva, kada su se neki građani ismijavali sugrađanima u cipelama s drvenim poplatima, jer su glasno klepetali ulicama.²⁴⁴

7.1.3. 1916.g.

U siječnju 1916., zbog nestašice plina, gradska plinara je uvela sljedeće mjere štednje: „1. Svim će se kućama, u kojima je mogućnost kuhanja drugim gorivom, oduzeti uporaba plina...2. svako se grijanje prostorija plinom obustavlja...ne smije se upotrebljavati plinska rasvjeta u dućanima preko 7 sati navečer...zabranjena je u javnim lokalima svaka sjajna rasvjeta...”²⁴⁵Krajem veljače, kotarsko poglavarstvo odredilo je maksimalne cijene za petrolej, za područje Splita, riječ je bila o 68 para po litri, dok je primjerice u Trogiru i Omišu cijena bila veća za 2 pare, 70 para.²⁴⁶Krajem ožujka kotarsko poglavarstvo odlučilo je uvesti iskaznice za kupnju šećera, svaka osoba je mogla mjesečno kupiti do 1,5 kg šećera.²⁴⁷Koncem lipnja, splitska je

²³⁸ N.J. 1915. br. 143. str.2.

²³⁹ N.J. 1915. br. 152. str.2.

²⁴⁰ N.J. 1915. br. 1917. str.2.

²⁴¹ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 24.

²⁴² N.J. 1915. br. 245. i 260. str.2.

²⁴³ N.J. 1915. br. 292. str.2.

²⁴⁴ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 27.

²⁴⁵ N.J. 1916. br. 11. str.2.

²⁴⁶ N.J. 1916. br. 44. str.2.

²⁴⁷ N.J. 1916. br. 71. str.2.

aprovizacija prodavala kruh, koji se sastojao od 45% rumunjskog brašna, 15% pšeničnog brašna i 40% kukuruznog brašna. Cijena je iznosila 74 para za jedan kilogram.²⁴⁸U odnosu na cijenu kruha krajem 1914., cijena je bila skuplja za 12 para. 22. srpnja uvedene su iskaznice za kavu. S važećom iskaznicom svaka je osoba, osim djece, imala pravo na 375 g za period od osam tjedana.²⁴⁹Uvođenjem kruha s većim udjelom kukuruznog brašna, značajno je umanjena prodaja istog. Splitsani su radije kupovali kukuruz i od njega radili puru.²⁵⁰Sredinom kolovoza, općinski upravitelj i kotarsko poglavarstvu, su osigurali pšenično brašno, no samo za trudnice i dojilje.²⁵¹Početak rujna, Naše jedinstvo donosi članak o prodaji mlijeka. Mnogi se građani tuže na preskupo mlijeko, a posebno im je smetala kvaliteta mlijeka, koje je bilo pola razvodnjeno. Također su se građani tužili na određene prodavačice. Nisu držale isti kriterij prilikom naplate, tijekom jutra bi prodavale po jednoj cijeni, a onda popodne po drugoj, skupljoj. Takva praksa bila je izričito zabranjena od strane kotarskog poglavarstva.²⁵²Veliko opterećenje splitskoj aprovizaciji činilo je stanovništvo okolnih mjesta i otoka, svi su oni rado u Split dolazili u kupnju, a onda kasnije nisu dopuštali reciprocitet.²⁵³Tijekom listopada, općinski upravitelj Madirazza, boravio je u Beču, s namjerom nabave hranu. S obzirom na okolnosti, „*učinio je što je mogao; nabavio je nešto fažola, bobice, margarine; malo ali nijesmo ni očekivali.*“²⁵⁴Kraj 1916.g. obilježio je obilazak svih kuća i stanova, s namjerom popisivanja zaliha. Od domaćina se očekivalo da općinskim povjerenicima dopusti ulaz u kuću, suprotnim djelovanjem, bili bi žestoko kažnjeni.²⁵⁵

7.1.4. 1917.g.

Zbog nestašice ugljena, splitska se plinara sredinom siječnja obratila građanima i zamolila ih „*da nastoje u što većem opsegu ograničiti potrošak plina.*“²⁵⁶Zbog velikih navala na splitske mesnice, kotarsko poglavarstvo donijelo je odredbu 10. ožujka. Najvažnija stavka odredbe, je bilo ograničavanje moguće količine za kupnju. Odredbom je to ograničeno na 1,5 kg dnevno.²⁵⁷Dok su bogatiji građani morali biti zaustavljeni u prekomjernoj kupnji, siromašniji Splitsani su molili ispred

²⁴⁸ N.J. 1916. br. 149. str.2.

²⁴⁹ N.J. 1916. br. 162. str.2.

²⁵⁰ N.J. 1916. br. 180. str.2.

²⁵¹ N.J. 1916. br. 187. str.2.

²⁵² N.J. 1916. br. 203. str.2.

²⁵³ N.J. 1916. br. 236. str.2.

²⁵⁴ N.J. 1916. br. 254. str.2.

²⁵⁵ N.J. 1916. br. 268. str.2.

²⁵⁶ N.J. 1917. br. 15. str. 1.

²⁵⁷ N.J. 1917. br. 58. str.2.

klaonica, da im se da besplatno krvi.²⁵⁸Naše jedinstvo opisuje stanje u gradu, u lipnju: „*Krumpira nemamo. Meso je skupo, pa je srazmjerno i riba skupa. Življenje je u Splitu danas teško. U ovome ratu pokazala se je i fatalnost što su u svoje doba Poljica otcijepljena od Splita...Kaštelanske općine zabranjuju izvažanje njihovim poljskih proizvoda...Ali zar ne bi bilo bolje da se Split i općine Kaštelanske bratski sporazume, a da se uzajmno podupiru o pomažu!*“²⁵⁹Zalaganjem Težačke sloge, početkom srpnja, započela je akcija obrađivanja Splitskog polja. Uz pomoć općine, koja je obećala povećati natapanje i izradu novih česmi, posadili su se kupus, krumpir i repa. Veliku pomoć pružila je Težačka sloga nabavom volova.²⁶⁰Krajem srpnja, Split je ostao bez brašna, te se kao zamjena, nudio kukuruz.²⁶¹Sredinom rujna, oni težaci koji nisu mobilizirani, obavljaju jematvu grožđa, no na njihovu žalost, nikada nije bilo gore. Oni težaci koji su prije rata mogli računati na 50 hektolitara, sada su se morali zadovoljiti samo s jednim.²⁶²Već teškim uvjetima, zasigurno nisu pomogle ni suše. U novinskom članku iz 27. rujna, Naše jedinstvo naglašava kako kiše nije bilo čak od sv. Dujma.²⁶³Sredinom listopada skupoća u Splitu doživljava svoj novi vrhunac. Naše jedinstvo u članku skupoću naziva „bezobraznom“, „legendarnom“, „abnormalnom“ i „lupeškom razbojničkom deračinom“. Općinske vlasti u potpunosti su izgubile kontrolu nad preprodavačima. Dodatan zamah preprodavačima su davali i imućniji Splicićani, te su tako uvelike štetili siromašnijim pučanima, „*U gradu ih je mnogo koji su puni para, pa rasipaju, uživaju, kupuju svega pošto zato i tako podržavaju ovo lupeško i razbojničko odiranje na umet mase siromašnijeg*“. Dok su oni siromašniji jedva bili u mogućnosti kupiti nešto mlijeka, „*ratnog kruha*“ i nešto sitno mesa, „*onaj ko ima para u Splitu nagje svega!*“.²⁶⁴Prema procjeni Našeg jedinstva, otprilike 2 tisuće građana Splita, živjelo je lagodno tijekom rata, zbog imućnijeg statusa lako su se opskrbljivali hranom i to najčešće tzv. „van zapornom“ hranom, hranom nabavljenom putem šverca. Ostalih 16 tisuća pučana bilo je ostavljeno na milost i nemilost aprovizacije. Zbog švercera i lihvara, Naše jedinstvo je uputilo apel gradskim vlastima, da se ugledaju na Zagreb. Naime, u Zagrebu su gradske vlasti redovito provodile racije protiv takvih trgovaca. Prilikom takvih racija često su bili pohvatani, „*dalmatinski rodoljubi*“ kako ih posprdno naziva Naše jedinstvo. Riječ je bila o prevarantima, koji

²⁵⁸ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 38.

²⁵⁹ N.J. 1917. br. 132. str. 2.

²⁶⁰ N.J. 1917. br. 156. str.2.

²⁶¹ N.J. 1917. br. 168. str.2.

²⁶² N.J. 1917. br. 215. str.2.

²⁶³ N.J. 1917. br. 223. str.2.

²⁶⁴ N.J. 1917. br. 240. str.1.

su odlazili u Zagreb moliti pomoć i propusnice za razne potrepštine. Kada bi im se netko smilovao, velika većina njih bi odmah te propusnice ili preprodavala po zagrebačkim kavanama ili prodavala dobivene potrepštine po Dalmaciji i to naravno po „paprenim“ cijenama.²⁶⁵ Aprovizacijske prilike nisu bile ništa povoljnije ni u okolnim mjestima, zbog toga se u Split doseljavao određeni broj građana iz tih mjesta. Kako bi se obranili od tog viška „gladnih usta“, splitsko kotarsko poglavarstvo, objavilo je obavijest u kojem su dali na znanje svim doseljenicima da neće imati pravo na aprovizacijske potrepštine.²⁶⁶ Sredinom studenog, još jednom je reorganiziran sustav aprovizacije. Osnovano je novo gradsko poduzeće (Gradska aprovizacija općinskog opskrbnog odbora), znači pod ingerencijom gradskih vlasti. Tim poduzećem upravljalo je novoizabrani općinski odbor, sastavljen od građana iz svih slojeva splitskog društvenog života. U odbor su imenovani „konsumenti“ Frane Zavoreo i Nikola Bonetti, trgovci Josip Zavoreo i Albert Seitz, te težaci Vicko Duplančić i Fabjan Lozić. Za rad novog poduzeća, vlasti su osigurale sredstva u iznosu od 3 milijuna kruna. Dotadašnji Aprovizacijski odbor, s tada već bivšim općinskim upraviteljem Madirazzom, preimenovan je u Ured za razdiobu iskaznica, novi zadatak tog ureda bila je razdioba iskaznica i provjeravanje valjanosti istih. Naše jedinstvo se optimistično nadalo „*da će se sada konačno ovo velevažno pitanje uspješno riješiti na korist cijeloga gragjanstva*“²⁶⁷, no nažalost pred Splićanima je bila „crna“ 1918.g., u kojoj je došlo do velikih poteškoća aprovizacije.²⁶⁸

7.1.5. 1918.g.

Početak siječnja, gradska aprovizacija je uspjela nabaviti dovoljno krumpira, da svaki građanin može preuzeti najviše 15 kg, po cijeni od 1,5 kruna po kilogramu. Zbog tako velike količine, gradska aprovizacija je uputila apel, da ako je moguće, građani što brže preuzmu svoju količinu, jer aprovizacija nije imala dobre uvjete za dugotrajno skladištenje.²⁶⁹ Velike poteškoće građani su imali pri nabavi sapuna. Neki splitski trgovci su prodavali „sapun“, no to je bila „*nekakova bijela smjesa*“, izrazito neprijatna prilikom upotrebe. Oštećivao je i kožu i odjeću.²⁷⁰ Početkom ožujka, općinski aprovizacijski odbor preuzeo je prodaju ribe.²⁷¹ Velika

²⁶⁵ N.J. 1917. br. 241. str.1. i 2.

²⁶⁶ N.J. 1917. br. 242.str.1.

²⁶⁷ N.J. 1917. br. 263. str.2.

²⁶⁸ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 39.

²⁶⁹ N.J. 1918. br. 5. str.1.

²⁷⁰ N.J. 1918. br. 7. str.1.

²⁷¹ N.J. 1918. br.27. str.2.

skupoća zahvatila je sve mesne proizvode, tako se janjetina prodavala po vrtoglavoj cijeni od 28 kruna po kilogramu.²⁷² Kada se uzme u obzir da je prosječna plaća iznosila 150 kruna, dobivamo pravu sliku o poskupljenju.²⁷³ Stranci koji su tada boravili u Splitu, izrazili su veliko nezadovoljstvo zbog skupoće. Tvrdili su da je Split „za 100 po sto skuplji nego Beč, koji je i u doba mira bio poznat kao najskuplji grad na svijetu.“²⁷⁴ Zbog teških aprovizacijskih uvjeta, splitski je odbor uputio apel građanima: „*Općinski opskrbni odbor uvjeren je da će i građanstvo Splita znati trijezno shvatiti ozbiljnost vremena i poteškoće opskrbe...*“²⁷⁵ Najveće poteškoće, odbor je imao pri nabavi krušne hrane. Zbog nestašice pšeničnog brašna, često je aprovizacija kompenzirala ili kukuruznim brašnom ili grizom. Krajem lipnja nestašica je zahvatila i kukuruzne proizvode, te je aprovizacija bila primorana dijeliti tjesteninu kao zamjenu. Općenito je vladala opća nestašica, kako bi to savladala, aprovizacija je dijelila razne potrepštine.²⁷⁶ Kada je početkom srpnja gradska aprovizacija dijelila riže od zobi, nastalo je više tučnjavi zbog gužve i navale. I ono malo mesa, često se kvarilo zbog visokih temperatura i neadekvatnog skladištenja. Bilo je dana kada u gradu opće nije bilo nikakvog kruha. Zbog takvih uvjeta, i zbog činjenice da je Splitu prijetila potpuna glad, jer je u skladištima aprovizacije bilo kukuruza za samo tjedan dana, sazvan je sastanak sa splitskim težacima.²⁷⁷ Sastanak je održan 14. srpnja u prostorijama općinskog kazališta. Zbog već prethodno spomenute nestašice krušne hrane i malih zaliha kukuruza, te činjenice da je Splitu javljeno iz Beča da „*nije izgledno da Dalmaciji stigne namijenjeni kontingent krušne hrane prije početka listopada!*“, splitska je aprovizacija zamolila da joj težaci ustupe dio uroda. Iako su i sami bili svjesni da je taj urod bio mizeran. U zamjenu za ured, obećana im je bila ili odšteta u novcu ili u robi. Reakcije težaka bile su podijeljene. Ivan Krstulović, težak iz Velog Varoša, bio je najžešćim protivnikom prijedloga, te se sa sljedećim riječima obratio prisutnima: „*Težak je kroz četiri godine bio proganjan od gospode, a sada mu se obraćaju kad ih je stisla nevolja. Neka pomognu -kaže- oni, koji su napunili lisnice u tom ratu. Neka se gospoda odreknu luksusa, neka njihove gospodje skinu šešire, neka ustanu u 2 sata ujutro, pa neka rade kao što čine težačke žene.*“ Na te riječi dobio je ovacije dijela prisutnih. Takvom mišljenju se suprotstavio Ante Ružić, on je predložio da svi prihvate ponudu. Potaknut time, dio težaka na čelu s Krstulovićem napustio je sastanak. Preostalim

²⁷² N.J. 1918. br. 42. str.2.

²⁷³ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 46.

²⁷⁴ N.J. 1918. br. 59. str. 1.

²⁷⁵ N.J. 1918. br. 76. str.1.

²⁷⁶ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 64.

²⁷⁷ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, str. 87. i 88.

težacima obratio se Grgo Kaliterna, predložio im je da dobro promisle jer „*bolje da danas dadu milom uz odštetu, negoli sutra silom uz minimalnu naknadu...*“, također istakao je da je bolje da se hrana da sugrađanima, nego da vlasti oduzmu njihove zalihe i predaju ih „*tko zna gdje*“. Na opće oduševljenje splitske aprovizacije, nekoliko dana poslije, većina je težaka dobrovoljno predala dio svojih zaliha i tako spasila Split od još gore gladi.²⁷⁸ Uspostavom nove vlasti u studenom, problemi pri aprovizaciji su se nastavili. Zbog teške situacije 14. studenog osnovao se odbor za pomoć. Osim siromašnog domaćeg stanovništva, pomoć je bila potrebna i velikom broju izbjeglica, demobiliziranim vojnicima i nezaposlenima. Ukinute su restrikcije pri ribarstvu, te je tako znatno povećan izlov plave ribe, osobito srdela. Pomoć pri opskrbi pružala je i engleska mornarica, 19. studenog predala je Splitu četiri vagona krušne hrane. Do sigurne i stalne opskrbe Splita, doći će tek početkom 1919.g. djelovanjem Jurja Dubokovića u Zagrebu i Beogradu.²⁷⁹

8. Humanitarne aktivnosti

Već na samom početku rata, na inicijativu austrijskog Crvenog križa i općinskog vodstva, u Splitu je osnovan Odbor Crvenog križa. Počasnim predsjednikom je imenovan biskup Palunko, poslovnim voditeljem Vicko Katalinić, a blagajnikom dr. E. Grgić. Osim općinskog Odbora, Stranka prava osnovala je svoj vlastiti. Na čelu s upraviteljem Mrduljašem sakupili su prvog dana 1280 kruna.²⁸⁰ Naše jedinstvo 11. kolovoza 1914. ističe kako „neprestano stižu prilozi, e možemo zadovoljstvom reći, da će se Spljet odlikovati.“²⁸¹

Početkom rujna 1914. osnovan je Odbor za sakupljanje milodara obiteljima vojnika. Predsjednikom Odbora imenovan je općinski upravitelj Madirazza Frane. Članovima odbora imenovani su: Dr. Petar Dešković, Stjepan Kristić, Dušan Mangjer, Vjekoslav Matošić, Krunoslav Musanić, Antonio Roich i Ercolano Salvi. Blagajnikom Odbora imenovan je Dujam Mikačić. Povodom osnivanja, općinski upravitelj izdao je sljedeći proglas:

„Ne da se tajiti da novčana sredstva oskudijevaju i da rijetko komu pretječe u današnjim teškim prilikama života; ali kao što smo, pohvalnim pregnućem, znali svi da otrgnemo obilati darak za

²⁷⁸ Zdravka Jelaska Marijan. Grad i ljudi: Split 1918.-1941., str. 67.

²⁷⁹ Norka Machiedo-Mladinić. Životni put Ive Tartaglie, str. 62.

²⁸⁰ N.J. 1914. br. 75. str.2.

²⁸¹ N.J. 1914. br. 82. str.2.

*Crveni Križ, da olakšamo patnje naše braće i naših sinova na bojnim poljanama, tako ćemo se bez sumnje natjecati da s mnogim porodicama, koje su na domu ostale bez hranitelja, razdijelimo ono malo što sami imamo.*²⁸²

U lipnju 1915. gradsko poglavarstvo osiguralo je određeni kontingent hrane pri Zadružnom Savezu. Hrana je bila predodređena da se proda po povoljnoj cijeni siromašnim splitskim obiteljima. Točnije, obiteljima koje su živjele bez ikakvih prihoda. Jedino uz predočenje iskaznice dane od c.k. poglavarstva se mogla preuzeti hrana. Najčešće je riječ bila o obiteljima vojnika.²⁸³

Usprkos aktivnostima raznih odborima i zalaganjem općinskih vlasti i određenih građana, pomoć siromašnima je imala i nekoliko poteškoća. Tako Naše jedinstvo donosi vijest u kolovozu 1915.g. kako usprkos tome što se za siromašne u Splitu troši „više nego u ijednom gradu monarhije“, događa se da jedna osoba prima nekoliko potpora od različitih humanitarnih društava, dok druga osoba prima jedva i jednu potporu.²⁸⁴

Sredinom 1916. g. splitski humanitarni odbori s Crvenim Križem na čelu, odlučili su organizirati „sedmicu Crvenog Križa“. Pozivom općinskog upravitelja Madirazze, uspostavljen je organizacijski odbor. U odboru su se nalazile gospođe: Macanović, Petričević, Rossi-Vranješ, udovica dr. Pantića i gospoda učitelji Kristić i Radica te inženjer Tončić. U najavi događanja, Naše jedinstvo piše kako će se „*prirediti više zabava u sedmici za to odregjenoj, a učestvovaće obe glazbe, društva Zvonimir i Hajduk, djaci, orhestar nekolicine gospode; biće prestava, lutrija itd.*“²⁸⁵ U danima prethodnim „Sedmici“ Naše jedinstvo donosi kako „*se svak rado odazivje i učestvuje.*“²⁸⁶ Organizacijskom odboru naknadno su se pridružile sljedeće gospođe: Ana Bulat (supruga Eduarda Bulata), Erminija Grgić (supruga predsjednika trg. i obr. Komore Eduarda), Luiga Katalinić (supruga Petra Katalinića, bivšeg načelnika Splita) i Sloboda Lana (supruga kotarskog poglavara). U Našem jedinstvu objavljen je i plan i program „Sedmice“:

U nedjelju u jutro obe glazbe okolo grada, vojnička i narodna, u 4:30 pos. P. igre Hajduka i contra Hajduka na vojnome vježbalištu, učestvovanjem vojne glazbe. Ponedjeljak praznik sviju škola, sakupljanje milodara i članova, te prodaja znakova. Utorak u 7:30 ps. p. kvartet u Fojeru. Srijeda

²⁸² N.J. 1914. br.103. str.2.

²⁸³ N.J. 1915. br. 132. i 142. str.2.

²⁸⁴ N.J. 1915. br. 190. str.2.

²⁸⁵ N.J. 1916. br. 96. str.2.

²⁸⁶ N.J. 1916. br. 98. str.2.

gimnastičke i vojne vježbe srednjoškolaca na voj. Vježbalištu sudjelovanjem vojne glazbe. Četvrtak veliki končerat vojne i narodne glazbe na narodnome trgu sudjelovanjem pjevačkog zbora srednjoškolaca. Petak predstava u zakloništu Manger u 5 s. ps. podne. Subota praznik sviju škola, sakupljanje milodara članova, velika prestava u općinskom kazalištu djaka pučkih škola i dilet. Društva, te ždrijebanje lutrije. Nedjelja poslije podneva končerat u perivoju i razne igre sudjelovanjem glazbe.²⁸⁷ Iz programa „Sedmice Crvenog križa“ možemo vidjeti kako su bile organizirane razne aktivnosti, od sportskih do kulturno-glazbenih.

Povodom početka „Sedmice Crvenog Križa“, odbor za organizaciju izdao je sljedeći proglas:

„Gradjani! Velika sedmica u kojoj se pokloniste križu Onoga, koji je naučio milosrgje i ljubav, tek je prošla! Evo nam sada i druge Velike sedmice, u kojoj ćemo i djelom priznati uzvišenost ove nauke i pokazati ljubav djelotvornu, to je sedmica Crvenog križa od 30. aprila do 8. maja 1916...

Crveni križ, ta divna ustanova Ljubavi, koja otire suze, zavija rane i ratne nevolje blaži, pozivlje Vas da uznastojite da svak bude dionikom ovog čina dobrote... da nitko ne izostane kod izvagjana programa ustanovljena za ovu sedmicu, izvršujući tako ovu veliku, patrijotsku i humanitarnu dužnost.“²⁸⁸

Kao što je bilo napisano u planu i programu, humanitarni tjedan započeo je prolaskom c.k. vojne glazbe gradom. Velik broj građana okupio se kraj hotela Bellevue, gdje se zaustavila vojna glazba i građanima zasvirala nekoliko pjesama. Osim glazbenih aktivnosti, prvog dana odvile su se i sportske aktivnosti. Mlađi uzrasti Hajduka odigrali su prijateljski susret među sobom, koji je završio 3 naprema 2 za grupu A. Prva i druga momčad nisu bile u mogućnosti sudjelovati, s obzirom na to da je većina njih bila na bojištima. Ono najvažnije, prodano je čak tisuću ulaznica, od kojih je prihod, naravno, išao Crvenom Križu.²⁸⁹

Zadnjeg dana događanja održana je u općinskom kazalištu predstava. Naše jedinstvo donosi izvještaj:

„Kazalište bilo je prepuno. Prestavu je počeo brojni zbor učenika i učenica pučkih i gragj. Škole pjevanjem Carevke koju su vrlo lijepo otpjevali... Krasno je izrekla lijepi, patriotski prolog. G.ca

²⁸⁷ N.J. 1916. br. 99. str. 2.

²⁸⁸ N.J. 1916. br. 101. str. 2.

²⁸⁹ N.J. 1916. br. 101. str. 2.

*Tripalo učenica građanske škole. Na opće zadovoljstvo otpjevale su učenice puške ženske škole V. Varoša pjesmu Molitva.*²⁹⁰

Nakon završetka humanitarnog tjedna, Naše jedinstvo piše izvještaj. Ukupno je pribavljeno otprilike 10 tisuća kruna. S obzirom na tešku situaciju u gradu, to je poprilično respektabilna brojka. „*Materijalni uspjeh je dakle postignut na opće zadovoljstvo, a moralni još veći.*“²⁹¹ Velike zasluge novinar N.J. daje inž. Tončiću. Ističe ga kao „*dušu čitave organizacije... kao u svemu što se zauzme neumoran, radin i tačan.*“²⁹² Veliku pohvalu dobile su učenice Obrtničke škole. Izrađivale su razne vrpce, kartice za lutrije, diplome, ulaznice, a čiji je broj iznosio preko tisuću komada. Zahvale oko prikupljanja milodara, prodaje ulaznica dobile su splitske težakinje Aljinović, Alujević, Brajević, Pavazza itd.. Najvažnije što treba istaknuti je, da su svim aktivnostima prisustvovala masa građana.²⁹³ Usprkos odrađenoj humanitarnoj akciji, naravno da nije došlo do prestanka gladi i siromaštva u gradu. Ratna situacija nastavila je osiromašivati brojne splitske obitelji. Naše jedinstvo piše 30. lipnja kako se po gradu može primijetiti sve više i više prosjaka. Ističe kako je splitski Charitas prije rata uspješno iskorijenio prosjačenje, no nažalost sad za vrijeme rata Charitas „*ne može preko svojih sila.*“²⁹⁴

8.1. Pučka kuhinja

Usprkos nastojanjima građana Splita da u što većoj mjeri doniraju Crvenom Križu i raznim drugim humanitarnim odborima, zbog sve teže ratne situacije, siromaštva je bilo sve više i više. Naše jedinstvo u siječnju 1915. „proročki“ predviđa potrebu za osnivanjem dodatnih pučkih kuhinja.²⁹⁵ Prva pučka kuhinja u Splitu otvorena je 1898.g. uz nastojanja biskupa Nakića i načelnika Petra Katalinića. Za rad kuhinje bilo je odgovorno društvo Sv. Vinka Paulskog, a prostorije je donirala splitska Općina.²⁹⁶

Pojačana potražnja za korištenjem pučkih kuhinja započela je sredinom 1915.g. Na inicijativu splitskog Charitasa, tj. na molbu upućenu namjesniku Attems, splitski Charitas traži pomoć pri

²⁹⁰ N.J. 1916. br. 107. str. 2.

²⁹¹ N.J. 1916. br. 109.str. 2.

²⁹² Isto.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ N.J. 1916. br. 150. str. 4.

²⁹⁵ N.J. 1915. br. 12.

²⁹⁶ Branko Radica, Novi Split, str. 185.

nabavi hrane.²⁹⁷ Pučka kuhinja koja je do tada spremala 500 obroka dnevno (od čega čak 400 besplatno) ostala je bez namirnica za kuhanje. Zbog toga su se obratili direktno namjesniku Attems, koji je odmah odredio da se splitskom Charitasu osigura hrana i to o državnom trošku.²⁹⁸ Gospodin namjesnik osigurao je za potrebe pučke kuhinje: 3000 kg kukuruznog brašna, 1000 kg krumpira, 1000 kg ječma i 500 kg sočiva. Zahvalu splitskog Charitasa prenosi Smotra dalmatinska:

„Otkad traje rat, našem se je društvu neodoljivo nametnula osobita zadaća upogled pripomoći, koju dijeli u objedima preko pučke kuhinje. Broj siromaha, kojima je ovakova pripomoć potrebita, raste danomice sve više, a hrana, koja za te objede treba, redom sveg poskupljuje i ponestaje, da bi se je u dovoljnoj količini moglo imati...Na 28. prošlog juna gosp. Namjesnik blagohotno je posjetio pučku kuhinju i upoznao rad i potrebe našeg društva...Na plemenitoj i spremnoj zauzetnosti, kojom je pružna izdašna pomoć siromašnim slojevima u Splitu, časti se odbor našega društva izraziti i ovim putem Preuzv. Gosp. Namjesniku svoju najtopliju i preduboku harnost.- Split, 12. jula 1915.g.“²⁹⁹

Naše jedinstvo 9. veljače 1916.g. donosi vijest kako splitska pučka kuhinja priprema 500 obroka, ali u ovom slučaju više puta dnevno. Također, ističe se u novinama kako „mnoge obitelji iz pučke kuhinje nabavljaju objed.“³⁰⁰ Mjesec dana kasnije, broj dnevno pripremljenih obroka porastao je na 600. Uz pučku kuhinju i splitsko Sirotinjsko vijeće je dijelilo hranu, tako je primjerice u ožujku 1916. dijelilo bakalar siromašnim Splitsanima.³⁰¹ 15. ožujka 1916. Naše jedinstvo daje zahvalu mil. Sesticama, radnicama splitske pučke kuhinje:

„Bog im platio za sve ogromne trude, koje ulažu za sirotinju. Od zore do noći, što se reče, bez odmora, niti da odahnu. Tu im je n. pr. starešnica postavljena da upravlja, a i ona sve radi kao i druge: kuha, plače, dijeli itd. da se prisutni čude kako može da odoli. Više puta, koja i klone od umora. Hvala im, a u gragjanstvu ova humanitarna ustanova bila još više podupirana.“³⁰²

²⁹⁷ S.D. 1915. br. 47. str.3.

²⁹⁸ N.J. 1915. br. 297. str.2.

²⁹⁹ S.D. 1915. br. 48. str.3.

³⁰⁰ N.J. 1916. br. 32. str.2.

³⁰¹ N.J. 1916. br. 52. str.2.

³⁰² N.J. 1916. br. 62. str.2.

Gospodin namjesnik Attems, posjetio je splitsku pučku kuhinju u srpnju 1916. Izrazio je svoje zadovoljstvo radom pučke kuhinje i pohvalio upravu iste. Također je obećao svaku daljnju pomoć. U novinskom članku istaknuto je kako se broj podijeljenih obroka dnevno povećao na 800.³⁰³ Naše jedinstvo u rujnu 1916. potiče splitsko građanstvo da pomogne što više radu pučke kuhinje, koje „zaslužuje svaku potporu.“³⁰⁴ Krajem rujna 1916., Naše jedinstvo iznosi podatke o tome koliko splitska Općina daje novčane potpore za humanitarne aktivnosti. Godišnje se Charitasu davalo 2000 kruna, osim toga veliki broj pripremljenih obroka u pučkoj kuhinji, bio je financiran od strane Općine. U članku se ističe kako usprkos teškim vremenima i financijskoj situaciji, Općina ipak „daje dosta“, no nažalost „u prilikama smo da ipak nikada nije dosta.“³⁰⁵

Krajem veljače 1917., iz Našeg jedinstva, saznajemo kako se broj podijeljenih obroka dnevno drastično povećao, na čak 4000 dnevno. Riječi hvale dobilo je osoblje: „*Za osoblje koje pripravlja sve to ne imamo dovoljno riječi pohvale; a dosta je reći, da je već u tri ure iz jutra u kuhinji za poslom.*“³⁰⁶ Zbog velikog opterećenja na pučku kuhinju, u lipnju 1917. prošireno je djelovanje iste. Otvorene su dvije nove podružnice, zavod Sv. Ane za Veli Varoš i zavod *Ancelle della Carita* za Dobri i Manuš. Širenje djelatnosti ne bi bilo moguće bez državne i namjesničke pripomoći. Smotra dalmatinska donosi zahvalu iz uprave pučke kuhinje:

„*Ugodna nam je dužnost, da i ovom putem izrazimo najdublju harnost i privrženost onomu, koji je samo njegovom poznatom zauzetnošću mogao doznačiti toli izdašnu pripomoć, preuzvišenomu gosp. Namjesniku, grofu Mariju Attems.*“³⁰⁷

U rujnu 1917. broj obroka podijeljenih dnevno povećao se na 5000.³⁰⁸ Novine Dan donose podatak da je splitski Charitas tijekom 1917.g. podijelio ukupno 261 000 obroka u sklopu pučke kuhinje.³⁰⁹

Zadnje dostupne podatke o poslovanju pučke kuhinje možemo pronaći u tiskovinama. Tijekom ožujka 1918.g. u Splitu se podijelilo 5099 obroka dnevno, na koje je potrošeno otprilike 15 000 kg ječma.³¹⁰ Smotra dalmatinska donosi pregled poslovanja pučkih kuhinja tijekom travnja i početka

³⁰³ N.J. 1916. br. 179. str.2.

³⁰⁴ N.J. 1916. br. 214. str.2.

³⁰⁵ N.J. 1916. br. 226. str.2.

³⁰⁶ N.J. 1917. br. 48. str.2.

³⁰⁷ S.D. 1917. br. 51. str.2.

³⁰⁸ N.J. 1917. br. 211. str.2.

³⁰⁹ Dan 1918. br. 1. str.4.

³¹⁰ N.J. 1918. br. 97. str.2.

svibnja 1918. Broj obroka koji su se dijelili dnevno iznosio je otprilike 12 000, na što je potrošeno 13 410 kg ječma i 13 410 kg zobi od riže. U članku se ponovno naglašava važnost pučkih kuhinja:

„ Po vijestima što primamo sa svih strana zemlje dizanje ratnih i pučkih kuhinja i zanimanje za ovu blagotvornu ustanovu svuda je u velikom jeku, jer se narod uvjerio da, s obzirom na osobite naše prilike, te su kuhinje pravi spas siromašnom svijetu, koji u ovoj općenitoj nestašici hrane, može da bar jedanput na dan tu jede što kuhano.“³¹¹

9. Ratno školstvo

Početak rata, osim ostalih aspekata svakodnevnog života, poremetio je i školstvo. Odlukom ministra bogoštovlja i nastave, Maximilijana Hussareka, odgođen je početak školske godine u osnovnim i srednjim školama.³¹²Tako je primjerice u splitskoj Zanatsko-umjetničkoj školi nastava započela krajem rujna, umjesto početkom rujna.³¹³Splitske pučke škole, Veli Varoš i Dobri, svoja vrata su učenicima otvorile 17. rujna.³¹⁴Za razliku od pučkih škola, C. kr. pokrajinsko školsko vijeće, odgodilo je početak nastave u srednjim školama.³¹⁵Do početka nastave u splitskim srednjim školama, došlo je u listopadu. 19. listopada svečanom misom u crkvi Sv. Petra, službeno je započela nastava na „Velikoj Realci“. Prva poučavanja započela su dan poslije, 20. listopada.³¹⁶Naše jedinstvo donosi izvještaj prvog dana nastave: *„U svakome razredu su djacima razrednici izrekli patriotske govore, pročitali školske pravilnike; učenika je mnogo, pridolaskom raznih iz Kotora.“³¹⁷* Pri početku školske godine, donesen je skup školskih naredbi, pravilnik. Po pravilniku, učenicima je bilo zabranjeno da budu članovi bilo kojih društava. Također im je bilo zabranjeno nositi bilo koje nacionalne znakove. Zabranjeno im je bilo i sastajanje u zatvorenome i vani, jedina iznimka su bile sportske aktivnosti uz prisustvo profesora. Prema pravilniku, ravnatelj je jedini mogao davati dozvole za odlazak u kazalište. I posebno istaknuta zabrana se odnosila na pohađanje lokalnim kavanama, iznimka tom pravilu su bili učenici posljednja dva razreda, no i oni

³¹¹ S.D. 1918. br. 36. str.2.

³¹² Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“, u: 1914. – prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, str. 584.

³¹³ N.J. 1914. br. 111. str.2.

³¹⁴ N.J. 1914. br. 114. str.2.

³¹⁵ N.J. 1914. br. 116. str.2.

³¹⁶ N.J. 1914. br. 136. str.2.

³¹⁷ N.J. 1914. br. 139. str.2.

su za posjetu kavanama trebali imati posebnu dozvolu.³¹⁸ Ratne okolnosti su utjecale na povećani broj učenika u Splitu. Zbog blizine Dubrovnika i Kotora ratnim zbivanjima, preko stotinu Dubrovčana i Kotorana pohodilo je splitske srednje škole.³¹⁹ Početkom studenog, točnije 1. studenog, nastava je započela i u splitskoj Trgovačkoj školi.³²⁰ Osim Trgovačke škole, među splitskim srednjoškolcima bila je popularna i Obrtnička škola. Velikim brojem učenika u tim školama bila je oduševljena redakcija Našeg jedinstva: „*Ova i trgovačka škola osobito su nam na srcu. Obrtnička škola je, što smo jednom već rekli, preporučila mlagji nam naraštaj, i dala jakoga zamaha kulture u širokim građanskim slojevima.*“³²¹ Kraj školske godine 1914./15. obilježio je ulazak Italije u rat, ali na strani Antante. Zbog tog događaja, obustavljene su školske aktivnosti u Gimnaziji i „Velikoj Realci“. Učenici koji nisu bili iz Splita, poslani su svojim kućama.³²² Ukupno 314 učenika pohađalo je „Realku“ u školskoj godini 1914./15., od čega je njih 135 bilo iz Splita, a 179 van Splita.³²³ Nastavna godina u Trgovačkoj školi završila je 31. svibnja.³²⁴ Naše jedinstvo 14. rujna 1915. donosi izvještaj o splitskoj Zanatsko-umjetničkoj školi, koja je bila pod upravom poznatog splitskog graditelja i inženjera Kamila Tončića. Tijekom školske godine 1914./15., nastavu je pohodilo 349 učenika. Neki od nastavnih smjerova su bili: zidarstvo, klesarstvo, tokarstvo, kiparstvo, šivanje odjeće i kućanstvo.³²⁵

Nova školska godina 1915./16. započela je krajem rujna. Nastava za splitsku Klasičnu gimnaziju započela je 18. rujna. Tog je dana bila održana svečana misa i otpjevana Carevka. Dan poslije, 19. rujna, održan je prvi dan nastave, no po skraćenoj satnici. Naime, dio nastavnika nije još bio dostupan, još uvijek su bili na vojnoj službi. Tek će naknadno i to specijalnom zamolbom biti povučeni iz vojne službe kako bi mogli posvetiti nastavničkom zvanju.³²⁶ Školska godina 1915./16. za Klasičnu gimnaziju, završila je 28. lipnja 1916. Zadnjeg dana se prvo održala misa, a zatim su bile podijeljene svjedodžbe. Ukupno je 405 učenika pohodilo Klasičnu gimnaziju. Njih 158 je imalo vrlo dobro vladanje, 147 dobro vladanje, 23 pristojno vladanje, a njih 77 je bilo

³¹⁸ N.J. 1914. br. 141. str.2.

³¹⁹ N.J. 1914. br. 142. str.2.

³²⁰ N.J. 1914. br. 148. str.2.

³²¹ N.J. 1914. br. 187. str.2.

³²² N.J. 1915. br. 118. str.2.

³²³ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 23.

³²⁴ N.J. 1915. br. 124 str.2.

³²⁵ N.J. 1915. br.211. str.2.

³²⁶ Gordana Tvrdić, Ratna 1915./16. školska godina u Klasičnoj gimnaziji u Splitu, Državni arhiv Split, Split, 2016. str. 8.

neocijenjenog vladanja. Uspjeh se rangirao po sposobnosti. 34 je proglašeno odlično sposobnima, 212 sposobnima, 51 uopće sposobnim, 43 nesposobnim i 65 neocijenjenim.³²⁷ Splitsku Trgovačku školu, tijekom školske godine 1915./16. pohodilo je ukupno 122 učenika. Njih 22 je ostvarilo odličan uspjeh, 78 dobar uspjeh, 10 nedovoljan uspjeh, 3 popravni ispit i njih 7 je ostalo neocijenjenima. U Našem jedinstvu se ističe važnost Trgovačke škole:

„Ovom prigodom obraćamo se javnosti da po zaslugi daje veću važnost ovoj školi, i da u većemu broju upućujemo mladost na trgovinu... da se dade većega poleta za ojačanje trgovačkog staleža, i da se ovako u nas smanji iperprodukcija birokrata, odvjetnika, nesvršenih seminarista itd., a povećaju redovi dobrih poljodjelaca, obrtnika, mornara, trgovaca, jer je ovih najveća potreba Dalmaciji.“³²⁸

Naše jedinstvo sredinom rujna 1916.g. donosi opis početka školske godine 1916./17.:

„U gradu je počeo živahniji promet. Djaci u pratnji svojih roditelja povraćaju se, da prosljede naukama. Ima i dosta novih, više nego obično. Najteže je roditeljima radi stanova, jer mnoge obitelji neče da primaju više djecu na hranu radi skupoće.“³²⁹

Početkom listopada 1916. prema naredbi ministarstva obrazovanja, ukinuto je obvezno učenje talijanskog jezika. Naredba je odmah stupila na snagu za sve učenike prvih razreda, a za učenike 2. razreda od iduće školske godine. Naredbom nije zabranjeno učenje talijanskog jezika, već samo obvezno učenje. Zajedno s tom naredbom, povećan je broj sati podučavanja njemačkog jezika.³³⁰ Za zime 1916./17., točnije u veljači 1917., velika hladnoća je otežavala održavanje nastave. Naime, zbog nedostatka materijala za ogrjev, učenici su se doslovno tresli od zime u učionicama.³³¹

U travnju 1917. u splitskoj Pučkoj ženskoj školi Veli Varoš svečano je obilježen imendan Kraljice Zite. Na svečanosti su bili prisutni: predsjednik mjesnog školskog Vijeća, Dušan Mangjer i profesori splitske c. k. Gimnazije, don Marko Kalogjera i don Ante Milić. Svečanost je započela domoljubnim govorom kojeg je održala nadučiteljica Stude-Domić. Govor je bio „prožet domoljubnim žarom i protkan najnježnijim osjećajima prama omiljenoj nam Cesarici i Kraljici

³²⁷ Isto., str. 17. i 18.

³²⁸ N.J. 1916. br. 155. str.2.

³²⁹ N.J. 1916. br. 212. str.2.

³³⁰ N.J. 1916. br. 232. str. 2.

³³¹ N.J. 1917. br. 28. str.2.

Ziti.“³³²Poslije govora razne su učenice pjevale više pjesama. Riječi hvale je dobila učiteljica Fantela:

„Sve su učiteljice sudjelovale, da zabavica bolje uspije, ali najveća zasluga ide učiteljici F. Fantela, koja je svojim umjetničkim darom divno pripremila učenice i sastavila deklamaciju.“³³³

Školska godina 1917./18. za splitske Pučke škole započela je 1. listopada. Pučku školu su morala pohoditi sva muška i ženska djeca koja su rođena između 15. rujna 1910. i 30. rujna 1911.g. Ostali uvjeti su bili:

„Svako dijete rođeno u Splitu, koje će do 30. rujna 1917. navršiti šestu godinu života, mora se prijaviti u školu, koja pripada župi gdje se rodio, a dozvolom mjesnog školskog vijeća moći će se upisati i pohagjati školu okružja u kome stanuju roditelji...Najstrože će se postupati proti onim roditeljima i skrbnicima, koji ne budu djecu prikazali u školu u propisano doba. Od mjesnog školskog vijeća, Predsjednik: Mangjer v. r.“³³⁴

Velike poteškoće su imali roditelji djece izvan Splita. Prijašnjih godina mnogi su Splitsani rado uzimali djecu „na hranu i stan“, no 1917.g. se situacija promijenila. Iako su roditelji djece van Splita nudili čak 400 kruna mjesečno, mnogi su odbijali tu ponudu sljedećim riječima:

„Što će mi novci kad ne mogu da ništa kupim! Mjesto mjesečine pošaljite mi malo hrane, pa ću Vam odmah uzeti dijete.“³³⁵

Teški uvjeti za nastavu bili su i u Trgovačkoj školi. Broj učenika bio je veći nego ikada, ali zato su uvjeti u školskoj zgradi bili nikad gori:

„Škola je u privatnoj zgradi, sa malim sobama bez svake udobnosti i bez obzira na higijenske zahtjeve. Radi pomanjakanja prostora djeca sjede po troje u klupi, e po 50 ih je u maloj sobi od niti 200 kub. metara. Zimi je nemoguće školovanje radi zime, osobito u sobama izloženim buri, a ljeti je još gore radi prevelike vrućine i smrada.“³³⁶

³³² S.D. 1917. br. 35. str.2.

³³³ Isto.

³³⁴ N.J. 1917. br.212. str. 1. i 2.

³³⁵ Isto., str.2.

³³⁶ N.J. 1917. br.289. str.1.

O mogućem premještaju u novu zgradu, govorilo se i prije rata, no zbog otežanih okolnosti do premještaja nije došlo. Naravno, najviše su ispaštala djeca. Mnogo ih se žalilo i često su obolijevali.³³⁷ Za učenike Trgovačke škole, nastava je završila krajem lipnja 1918. Ukupno je 158 učenika pohodilo nastavu. 18 ih je ostvarilo odličan uspjeh, 118 dobar uspjeh, 11 ih je izgubilo godinu, 5 je moralo na popravni ispit, a bez ocijene ih je bilo 6. Od 158 učenika, 91 je bio van Splita, a 67 iz Splita.³³⁸

Početak ožujka 1918.g., do tada, uredni i mirni splitski srednjoškolci „*pustili su se od kraja*“. Gimnazijalci Velike Realke organizirali su štrajk. Povod štrajku su bile loše ocjene iz vladanja. Čak tri četvrtine gimnazijalaca palo je na polugodištu. Važno je istaknuti da za završiti srednju školu nisu bile dovoljne samo dobre ocijene, nego je bila potrebna i nadarenost, urednost, marljivost i discipliniranost. Gimnazijalci su štrajk započeli 2.ožujka, prodefilirali su gradom pjevajući đačke pjesme. Idućeg dana pridružili su im se i đaci Trgovačke i c.k. Gimnazije. 4. ožujka svi zajedno su se okupili na Bačvicama, odakle su krenuli prema Gradu. Prva „postaja“ im je bila Trgovačka škola, gdje su ispred zgrade škole uzvikivali „*Živio upravitelj Mrduljaš!*“. Zatim su isto ponovili ispred c.k. Gimnazije, gdje su uzvikivali: „*Živo upravitelj Petričević!*“. Upravo su ih ispred c.k. Gimnazije žandari nakratko raspršili, no ponovno su se okupili na Pjaci. Na Pjaci im se obratio politički komesar, zatražio je njihov miran razlaz, te su ga đaci poslušali. Zadnji čin štrajka obilježio je đачki neposluh. Naime, svake nedjelje đaci su bili obvezni pohoditi Svetu misu, no ovog puta su odbili. No kako bi se pokazali u „pravom svjetlu“ samoinicijativno su otišli na misu u crkvi Gospe od Zdravlja.³³⁹

Zadnju ratnu školsku godinu 1918./19., obilježila je nova ugroza, španjolska gripa. Prvi slučajevi su zabilježeni krajem lipnja i početkom srpnja 1918.g. Sve do kraja rujna, španjolska gripa smatrala se samo „*hunjavicom*“ i nije bila shvaćena ozbiljno od strane vlasti i građana. Prilog tome ide da su simptomi u tom prvom valu bili uvelike slični jačoj prehladi.³⁴⁰ Do zaokreta dolazi upravo za vrijeme početka školske godine 1918./19. Drugi val španjolske gripe donosi puno ozbiljnije simptome poput upale pluća. Dok se nova bolest brzinom munje širila Splitom, gradska i školska

³³⁷ Isto.

³³⁸ N.J. 1918. br. 148. str.1.

³³⁹ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 50. i 51.

³⁴⁰ N.D. 1918. br. 33. str. 3.

vlast nije pokazala interes za odgodom otvaranja škola. Tek će intervencijom dr. Smodlake, koji je poslao molbu školskom vijeću, biti odgođeno otvaranje i osnovnih (pučkih) i srednjih škola.³⁴¹

9.1. Profesori i učenici na bojištima

Mobilizacija nije pošteđjela prosvjetne radnike i maturante. Upravo zbog mobiliziranih profesora, ministarstvo bogoštovlja bilo je primorano odgoditi početak prve ratne školske godine.³⁴²Naravno, mobilizacija nije mogla zahvatiti baš sve profesore, jer bi to dovelo do urušavanja obrazovnog sustava. Ipak, profesori koji su bili oslobođeni vojne službe tijekom školske godine, bili bi unovačeni preko ljeta, u periodu bez nastave. Primjerice, tako je na kraju školske godine 1914./15., desetak splitskih profesora „pozvano na vojnu dužnost.“³⁴³Učenici viših razreda, tj. maturanti, također su bili pozivani na vojnu dužnost. Mnogi od njih su tako u potpunosti prekinuli školovanje ili su u panici i neredu gubili svjedodžbe. Kako bi im se izašlo u susret, osmišljena je tzv. Ratna matura. Učenici koji su ujedno bili i vojni obveznici mogli su naknadno pristupiti maturi.³⁴⁴Od ukupno 172 maturanta splitske Klasične gimnazije (u razdoblju od 1914./15.-1918./19.), njih 45 bilo je mobilizirano u vojsku, te su svoje mature polagali u izvanrednom roku.³⁴⁵Zbog rata, u školski program su bile uvedene i vojne vježbe. Više puta tijekom rata u pregled školaraca dolazili su razni časnici, koji su nakon svakog posjeta hvalili buduće splitske vojnike.

„Učenici su izvrsno obavili vojne, pa gimnastične vježbe i igre. Nj. Preuzvišenost je izrazila veliko zadovoljstvo, pohvalila rad, nastojanje nastavnika i učesnika tečaja, osokolila ih na daljnu ustrajnost. Podmaršal Vucherer.“³⁴⁶

Osim mobiliziranih učenika i profesora, škole su i na druge načine podupirale vojsku. Jedan od njih je bila izrada dijela vojničke opreme. Od početka rata do kraja 1914.g. školarci splitskog kotara izradili su ukupno 809 pari čarapa, 823 grijala, 256 pojasa, 123 marame, 239 kapa i 58 398 pari

³⁴¹ N.D. 1918. br.123. str.3., 126. str.3. i br. 126. str.3.

³⁴² Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“, u: 1914. – prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, str. 584.

³⁴³ N.J. 1915. br.129. str.2.

³⁴⁴ Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, str. 95. i 96.

³⁴⁵ Radovan Vidović. Spomenica 150- godišnjice Klasične gimnazije u Splitu, Klasična gimnazija u Splitu, Split, 1967., str. 110.

³⁴⁶ N.J. 1916. br. 221. str.2.

potplata od hartija (papira).³⁴⁷ Učenici splitske Obrtničke škole izradili su za potrebe vojske, robe u iznosu od 20 tisuća kruna. Naše jedinstvo prenosi riječi hvale:

*„Ovakav dar jednoga zavoda takav je, da se njim naš grad može punim pravom ponositi; najjasnije govori za uspjeh obrtne škole i služi na čast njenom upravitelju, nastavnicima i nastavnicama, kao i svim učenicima i učenicama.“*³⁴⁸

Veliku tugu u splitskom „školskom svijetu“ donijela je smrt omiljenog profesora, Antuna Dančevića. Poginuo je 5. srpnja 1915. na talijanskoj fronti kao pripadnik 23. domobranske pješake pukovnije. Splitski profesorski zbor izdao je u Našem jedinstvu eulogiju:

*„Dok je smrću milog pokojnika njegova junačka pukovnija izgubila vrijedna, zdušna i neustrašiva časnika, splitska je gimnazija time lišena jednoga od najvaljanijih njenih profesora, koji je svojim kolegama prednjačio ostrim umom i širokom naobrazbom, a djacima je svojim po svom nastavničkom djelovanju u svemu bio nenatkriljiv učitelj.“*³⁴⁹

U travnju 1916.g. u atriju c. k. Gimnazije svečano je bila otkrivena spomen ploča za pokojnog prof. Dančevića:

*„Prije otkrivenja ploče svi su gjaci s prof. zborom prisustvovali zadušnicama za pokojnika, a zatim je bilo svečano otkrivenje ploče, pri čemu je veleuč. g. škol. savj. prof. dr. V. Lozovina izrekao ganutljiv govor opisiv život i vrline slavnog pokojnika.“*³⁵⁰

9.2. Humanitarne aktivnosti u školstvu

Profesori i učenici splitskih škola istaknuli su se i humanitarnim aktivnostima. U listopadu 1914.g. učenici muške Pučke škole na Prokurativama, pod vodstvom učitelja Kristića, organizirali su sakupljanje novca za potrebe Crvenog Križa:

„Prekjučer su ovi mališi... izabrali čak i deputaciju. Ova deputacija dvojice jedinstvena svoje vrsti, ali toliko draga i mila, dobila je naredbu, da pogje u gosp. dr. Madirazze i da mu izruči 19 K što

³⁴⁷ S.D. 1915. br.15. str. 3.

³⁴⁸ N.J. 1915. br. 29. str. 1. i 2.

³⁴⁹ N.J. 1915. br. 163. str.2.

³⁵⁰ S.D. 1916. br. 31. str. 2.

*su ih sakupili za Crveni Križ. Deputirci su bili M. Antičević i P. Sabioncello. Gosp. dr. Madirazza prijatno iznenagjen i dirno prizorom očinski ih je najljubaznije primio, pohvalio i zahvalio im. G. upravitelj ih isprati, pogladio ih sokoljenjem da proslijede započetim putem i da izruče pozdrav njihovome učitelju g. S. Kristiću. Završujemo ovu vijest o plemenitome činu ove djece, da joj se pristoji napis: Plod dobra uzgoja!*³⁵¹

U svibnju 1917.g. gradska vlast je građanima dijelila bonove za meso, ribu ili sir. Činovništvo i učiteljstvo su također bili obuhvaćeni dijeljenjem bonova. Za podjelu bonova učiteljstvu bio je zadužen školski nadzornik g. Balić. Bonovi su bili dijeljeni prema potrebi, no u ovom slučaju, nekolicina učitelja odbila je preuzeti bonove, te su preporučili g. Baliću da iste proslijedi siromašnijim građanima. Taj veliki humanitarni čin pohvalilo je i Naše jedinstvo:

*„Zadivljuje ovakva ljubav prema iskrnjemu, u ovo doba, kada je svima teško, a osobito učiteljstvu. Služi im na diku, njima i staležu.“*³⁵²

Još jednom, svoje humanitarno srce pokazao je učitelj Kristić. U lipnju 1917.g. jedan novinar primijetio je nekoliko djece „*lijepo i čisto preobučene, kapama na glavi i u čizmama*“. Kada je novinar upitao djecu odakle im ta nova odjeća i obuća, oni su mu odgovorili da im je dao „*jedan profesor s Prokurativa*“. Naravno, riječ je bila o učitelju Kristiću. On je u dogovoru s više imućnijih roditelja opskrbio siromašnije učenike u muškoj Pučkoj školi.

*„Imućniji roditelji, a među njima i trgovac gosp. Pavić, šalju gosp. Kristiću rublja, kojim opskrbljuje siromašne učenike razreda, a po mogućnosti i drugih razreda škole pri kojoj službuje... Ovaj plemeniti čin bio na čast gosp. Kristiću i onim imućnijim roditeljima, koji mu šalju rublje, odjeću i obuću. Ugledali se i drugi!“*³⁵³

10. Crkva i rat

Prvi veliki blagdan od početka rata bio je blagdan Velike Gospe. U Splitu je bio obilježen velikom procesijom. Naše jedinstvo donosi izvještaj, „*učestvovali su svi težaci, gradjanstvo, vas*

³⁵¹ N.J. 1914. br. 132. str. 2.

³⁵² N.J. 1917. br. 102. str.2.

³⁵³ S.D. 1917. br. 45. str.2.

*kler, oba biskupa. Molitve su se razlijegale sa svačijih usana, pred kipom Bl. Gospe od Pojišana sve je saginjalo koljena. Veličanstveni i dirljivi prizori...*³⁵⁴

Ni svećenstvo nije bilo izostavljeno iz vojne službe, u kolovozu 1914. u vojnu službu su bili „uzeti“ don Niko Žiška, don Niko Delić, don Marin Bezić i O. Jozo Delić.³⁵⁵ 18. kolovoza 1914. svečanom misom u Katedrali Sv. Dujma, koju je predvodio biskup Gjivoje, proslavljen je rođendan Njegova Veličanstva Frane Josipa I.³⁵⁶ SPLICANE je duboko potresla vijest o smrti Pape Pija X. 20. kolovoza. Nakon što je vijest došla brzojavom u Split, gradom su odjeknula mrtvačka zvona.³⁵⁷ 29. kolovoza održana je svečana zadušnica u Katedrali Sv. Dujma, te je na preporuku općinskog upravitelja Madirazze, izvješena crnina po cijelome gradu.³⁵⁸ Kako je rat odmicao često su se održavale tzv. mise za pobjedu našeg oružja i mir. Također, održavane su i mise zadušnice za poginule vojnike.³⁵⁹

Prva ratna proslava blagdana Sv. Dujma, 1915.g., obilježena je „impozantnom“ procesijom. U procesiji je sudjevao „*vas kler, bratinstva, škole, vatrogasci, obe glazbe, opć. upravitelj Madirazza, savjetnik poglavar pl. Szilva, mnoštvo svijeta.*“³⁶⁰

Ulaskom Italije u rat na strani Antante, u Splitu je dodatno povećan oprez u slučaju preleta neprijateljskih aviona. Naime, na splitske crkve i spomenike stavljeni su crno-bijeli znakovi kako bi „neprijatelj štedio ove zgrade.“³⁶¹

30. svibnja 1915.g. održana je Ratna procesija do Katedrale Sv. Dujma do marijanskog svetišta na Pojišanu. Procesiju je predvodio biskup Gjivoje, u kojoj je sudjelovalo mnoštvo ljudi. „*Nikada molitve za pobjedu našeg oružja i za mir nijesu bile skrušenije i vruće nego sada, kad nema obitelji, u kojoj nebi barem jedan član bio u vojsci.*“³⁶²

Blagdan Sv. Dujma 1916. proslavljen je skromno. Održana je tradicionalna procesija, ali ove godine s puno manje svijeta. Ratne okolnosti nisu dopuštale drugačije.³⁶³ Tjedan dana ranije,

³⁵⁴ N.J. 1914. br. 86. str.1.

³⁵⁵ Dan 1914. br. 41. str.2.

³⁵⁶ Dan 1914. br. 44. str.2.

³⁵⁷ Dan 1914. br. 48. str.2.

³⁵⁸ Dan 1914. br. 49. str.2.

³⁵⁹ Dan 1914. br. 94. str.2. i br. 108. str.2.

³⁶⁰ N.J. 1915. br. 104. str.2.

³⁶¹ N.J. 1915. br. 121. str.2.

³⁶² N.J. 1915. br. 122. i 123. str.2.

³⁶³ N.J. 1916. br. 107. str.2.

svečano je proslavljen blagdan Sv. Križa u Velom Varošu. Proslavi je sudjelovalo mnoštvo pučanstva.

„Crkva je bila krasno urešena... Presv. Dioc. Biskup Dr. A. Gjivoje otpjevao je svečanu pontifikalnu sv. Misu, preko koje Don Martin Jurjević izreče krasni govor na čast sv. Križa. Pučanstvo je govorom bilo ushićeno, jer je govor pun dubokih misli i ganutljivih čuvstava, divno izraženih, a i stoga, što im je Don Martin domaći sin, rodio se i izrastao baš tu u blizini sv. Križa...“³⁶⁴

Iste godine svečano je proslavljeno i Tijelovo. Procesija se sastojala od učenika i učenica svih splitskih škola, splitskih bratimstava, cjelokupnog splitskog klera, vojne glazbe i gradskih službenika na čelu s kotarskim poglavarom Lanom.³⁶⁵

Početak 1917.g. splitski biskup Gjivoje, uputio je apel splitskom svećenstvu. U apelu je upozorio svećenstvo da se ne „upušta u takove prometne, trgovačke obrtne posle u pretjerani pohlepni dobitak.“ Istaknuo je kako takvo nešto ruši ugled svećenstva.³⁶⁶ Krajem veljače nakon duge bolesti, preminuo je splitski biskup Antun Gjivoje. Smotra dalmatinska donosi eulogiju:

„Dr. Antun Gjivoje rodio se na Lastovu 8. februara 1851 godine; gimnazijske nauke izučio je u Dubrovniku, a teološke u Zadru...Dr. Gjivoje, pravi svećenik po duhu Isukrstovu, pobožan i učen, izglednim ponašanjem, ozbiljnošću, uvigjanovšću i razboritošću bijaše stekao svačije priznanje i poštovanje, a dobrotom svojom osvojio ljubav svih onih, koji ga iz bližega poznavahu...Kratko je bilo biskupovanje...ali njegov je rad bio tako mnogostruk i tako intenzivan, da će za mnogo godina spljetska dijaceza još osjećati blogotvorni uticaj tog rada...“³⁶⁷

Biskupovo balzamirano tijelo bilo je izloženo u velikoj dvorani Biskupske palače. Veliki broj građana pohodilo je u dvoranu, gdje se svakog jutra održavala sv. Misa. Povodom smrti biskupa, općinski upravitelj Madirazza izdao je sljedeći proglas:

„Danas na 10 i 10 po uri pr. p. blago je u Gospodinu preminuo presvjetli i prepoštovani Mgr. Antun Gjivoje, Biskup Splitski i Makarski, jednom Solinski, Vitez reda Franje Josipa I., č. i k. Dvorski kapelan, Predsjednik podružnice Crvenog Križa u Splitu, odlikovan počasnom kolajnom

³⁶⁴ Isto.

³⁶⁵ N.J. 1916. br. 145. str.2.

³⁶⁶ N.J. 1917. br.4. str.2.

³⁶⁷ S.D. 1917. br.17. str.2.

Crvenog Krsta itd. itd. Gradjani! Odregjujući javno učestvovanje grada i općinskoga predstavništva, pozivljem vas, da izvjesite crninu i da se pridružite iskazima zadnjih počasti dobromu crkovernome poglavici, koji ostavlja trajno uspomenu medju nama. Kada bude sprovod prolazio gorjet će u crno zavijene javne svijetiljke i svaki će se promet obustaviti, pak se moli, da tada bude prekinuto i svako poslovanje, a dućani i radionice da budu zatvoreni u dotičnim ulicama. Split, 27 veljače 1917. Općinski upravitelj: Dr. Frane Madirazza³⁶⁸

Sprovod pokojnog biskupa bio je „veličanstven“. Ruta sprovoda je bila sljedeća: „Sprovod će krenuti iz biskupske palače, Tvrdkovom ulicom, Dioklecijanovom i Francuskom Obalom, Marmontovom ulicom, Zagrebačkom ulicom putem perivoja, Hrvojevom ul., poljanom Kraljice Jelene, Arcibiskupovom ulicom, u stolnu crkvu, a odatle Krešimirovom ulicom, ispod ure, Narodnim trgom, Šubićevom ulicom, zelenim i voćnim trgom na Dioklecijanovu Obalu, pa na Sustjepansko groblje.“³⁶⁹

Mnoštvo ljudi je prisustvovalo sprovodu. Na čelu povorke bio je križ i duplir, zatim vojna glazba, školarci, bratovštine, pjevačko društvo Zvonimir. Potom sveukupno svećenstvo s biskupom Carićem i Palunkom. Zatim općinski poglavar Madirazza, predstavnik namjesnika Attemsa, vojni časnici, državni činovnici i ostali ugledni građani i opće građanstvo.³⁷⁰ Smrću biskupa Gjivoja, njegovo mjesto do imenovanja novog biskupa, preuzeo je bivši pomoćni biskup Palunko.³⁷¹

I 1917.g. blagdan Sv. Dujma proslavljen je skromno: „Blagdan sv. Duje osvanuo je jutros- bez kolača i tradicionalnih slatkih splitskih kolača.“ Tradicionalna procesija „obavljena je po starome običaju.“³⁷² „Tombola je bila održana, a sav prihod je išao u korist siromašnih građana.“³⁷³

Teška ratna situacija utjecala je i na Božićne blagdane 1917.g. „Ove godine nigdje badnjaka, skoro ni božićnih stabala...Prije na badnji dan vreva svijeta do 7 ura večeri...ove godine u 5 s. dućani zatvoreni, a grad kao pust. Na pazaru prodalo se malo tuka...Masa obitelji prošla se je s kupusom i krumpirom i sa komadićem mesa, i u mnogima i to bilo pravo veselje jer ga odavna i ne okusiše...Prije na Božić skoro svi u novome odijelu, djeca puna darova, veselo čestitanje na sve

³⁶⁸ N.J. 1917. br. 51. str.2.

³⁶⁹ Isto.

³⁷⁰ N.J. 1917. br. 53. str. 1.

³⁷¹ Isto.

³⁷² N. J. 1917. br. 106. str. 2.

³⁷³ N. J. 1917. br. 105. str. 2.

strane, a pjesma se onda razlijegala. Ove godine ništa od svega toga, jedni drugima čestitali su blagdane da Bog da nikada nebilo ovakvoga Božića...³⁷⁴ Uskršnji blagdani 1918. g. također su bili obilježeni skromnošću. Nije se mogla primijetiti razlika u odnosu na svakodnevne radne dane.³⁷⁵

Početak travnja 1918., imenovan je novi splitski biskup. Za tu poziciju je odabran dotadašnji područni makarski biskup, dr. Juraj Carić. Rodio se 1867.g. u Svirče na otoku Hvaru. Nakon ostvarenog odličnog uspjeha u splitskoj Gimnaziji, otišao je u zadarsko bogoslovno sjemenište, gdje je i zaređen za svećenika 1889.g. U prosincu 1906. imenovan je područnim biskupom Makarske.

„Rijetke prednosti dr. Carića bijahu već tada na glasu i preko granica Dalmacije. On je učestvovao i vrlo radino sudjelovao kao znamenit član, u znanstvenom međunarodnom katoličkom sastanku u Parizu, na hrvatskom katoličkom sastanku bi izabran potpredsjednikom, a na drugom katoličkom sastanku u Beču bi izabran kao zastupatelj Dalmacije u odboru za organizaciju katolika... Presvijetli je biskup vladao Makarskim vikarijatom uvijek u evanđeoskom duhu, ljubezno, pokazujući u svakom činu dobrotu zlatnog srca svoga i rijetku svoju učenost i pamet... Spljetski puk veselo očekuje svog novog pastira...“³⁷⁶

Iako je imenovan biskupom u travnju 1918., svečano ustoličenje Jurja Carića zbilo se tek u kolovozu iste godine. Svečani doček zbio se na Strossmayerovoj obali, veliki broj građana dočekao je svog novog „duhovnog pastira“. Dotadašnji pomoćni biskup Palunko, zajedno sa splitskim klerom srdačno je dočekao svog „duhovnog brata“. Splitski općinski upravitelj Sporn dočekao je novog biskupa zajedno s ostalim predstavnicima gradskih vlasti i državnih institucija. Biskup Carić se zahvalio na srdačnom dočeku, ali je također naglasio kako bi „volio naći u Splitu od naroda izabranog načelnika, ali ne sumnja, da je općinski upravitelj tumač osjećaja građanstva.“³⁷⁷ Ta opaska se odnosila na činjenicu da još od Vinka Katalinića i općinskih izbora 1913., građani Splita nisu sami birali svog načelnika. „Povorka se je zaputila Mletačkom i Dioklecijanovom obalom, kroz slavoluk na gradskim vratima, okićen zelenilom i zastavama, preko Voćnog trga i Krešimirove

³⁷⁴ N.J. 1917. br. 300. str. 2.

³⁷⁵ N.J. 1918. br. 75. str. 2.

³⁷⁶ S.D. 1918. br. 28 str.2.

³⁷⁷ N.D. 1918. br. 66. str.2.

*ulice u stolnu crkvu. Ovdje je biskup podijelio svima pastirski blagoslov. Biskup je iza toga otišao u pratnji u svoju palaču, gdje je sa svima srdačno oprostio, izričući Im najveću zahvalnost.*³⁷⁸

Premda je većina dalmatinskih biskupa izbjegavala davati javna politička stajališta za vrijeme rata, pred sami kraj rata to je bilo gotovo pa nemoguće. Iznimka tome su bili zadarski nadbiskup Vinko Pulišić i splitski biskup Juraj Carić. Dok je Pulišić bio zagriženi austrofil, te je zagovarao kontinuitet političkog okvira Austro-Ugarske, Carić je bio u potpunosti na drugoj strani političkog spektra. Krajem listopada 1918.g. Pulišić upućuje pismo svim dalmatinskim biskupima i franjevačkom provincijalu u Sinju. U pismu se zalaže za zauzimanje zajedničkog stava u odnosu na zadnje dane Monarhije. Smatrao je kako će u „novom poretku“ sudbina Crve biti u krivim rukama. Htio je da Dalmaciju u neizbježnim mirovnim sporazumima zastupaju „osobe pouzdane koje su po zakonu pozvane“. Protivio se dalmatinskim predstavnicima u Narodnom vijeću SHS (Uroš Desnica, Mare Drinković i Ivo Krstelj). Za Pulišića oni su nezakoniti i „samovoljno nametnuti“. Istovremeno dok je Pulišić tražio koheziju u crkvenim redovima, biskup Carić svojevolumeno objavljuje pastirsko pismo, u kojem daje evidentne upute koje se tiču trenutne političke situacije: „*Obavještava ih da je nova država već osigurana, a o svemu dalje odlučivat će se na mirovnim konferencijama. Stoga sve poziva na veselje i jedinstvo.*“ Tim činom, Carić je otvoreno pozdravio stvaranje nove države i naravno ukazao na manjak kohezije između dalmatinskih biskupa.³⁷⁹

11. Kulturne prilike

Usprkos ratu, kulturna događanja u Splitu nisu prestala. Zahvaljujući „diletantskim“ skupinama tijekom rata su održane razne predstave. Važno je naglasiti kako su sva kulturna događanja u većini slučajeva, bila humanitarnog karaktera. Kazalište je „*bilo svojevrsni odmak od teške društvene situacije.*“³⁸⁰ Jedna od prvih ratnih predstava zbila se u studenom 1914.g. Diletantska družina pripremila je dramu u 3 čina, naziva „*Krivica jedne žene*“. Svi prihodi od predstave išli su u dobrobit splitskog Crvenog križa. Prema osvrtu iz Našeg jedinstva, predstava je

³⁷⁸ Isto.

³⁷⁹ Ante Gverić. „Na razmeđu svjetova. Stavovi dalmatinskih biskupa prema jugoslavenskom ujedinjenju i talijanskoj okupaciji Dalmacije“, u: Istočno jadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država, Odsjek za povijest Zadar, Zadar, 2021. str. 99.-102.

³⁸⁰ Bošković, Ivan. "PRVI SVJETSKI RAT NA SPLITSKOJ POZORNICI." u: *Croatica et Slavica Iadertina* 10/1, br. 10. (2014), str. 253.

bila „odigrana izvrsno.“³⁸¹ U prosincu 1914. čuveni splitski operni pjevač Noe Matošić, u čast vojnika, održao je solistički koncert. Sav prihod od koncerta bio je namijenjen upravo vojnicima.³⁸² Tijekom najtežih ratnih vremena, entuzijazam Splitsana za kazalištem nije popuštao.

U ožujku 1916.g. komedija „*Hipolitove pustolovine*“ „*napunila je kazalište do posljednjeg mjesta, a o glavnim se ulogama ne može govoriti da su diletanti, već glumci koji mogu da izvedu i najteže komade*“.³⁸³ Osim raznih predstava i solističkih koncerata, 1916.g., splitski samouki kipar Petar Betizza, održao je izložbu svojih djela. Također, svoju izložbu na jesen 1916., priredio je i poznati slikar Jerolim Miše. Još jedan poznati slikar, Virgil Meneghello Dinčić, usred rata otvorio je vlastitu privatnu školu slikanja.³⁸⁴

1917.g. splitski diletanti održali su velik broj predstava. S obzirom na uvjete i zahtjevnost određenih predstava, većinu njih su odradili „izvrsno“.³⁸⁵ Zadnje ratne godine, 1918., splitski kazališni zamah ipak je popustio pred teškim ratnim uvjetima. Prema jednom novinskom naslovu, „*pravih kazališnih događaja bilo je malo*“.³⁸⁶ Jedan od važnijih kulturnih događaja 1918.g. bilo je obilježavanje 100. godišnjice rođenja Petra Preradovića. U splitskom kazalištu, prof. Lozovina je predavanjem predstavio „*pjesnika Srba, Hrvata i Slovenaca*“. Dok je u Splitu obljetnica protekla mirno, isto se nije moglo reći i za ostale gradove. Primjerice na Trsatu je obilježavanje obljetnice bilo zabranjeno, a u Sinju onemogućavano.³⁸⁷

Zahvaljujući splitskoj diletantskoj družini, Splitsani su imali barem jednu vrstu bijega od ratnih nedaća.

³⁸¹ Isto., str. 254.

³⁸² Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 16.

³⁸³ Bošković, Ivan. "PRVI SVJETSKI RAT NA SPLITSKOJ POZORNICI." u: *Croatica et Slavica Iadertina* 10/1, br. 10. (2014), str. 255.

³⁸⁴ Anatolij Kudrjavcev. Ča je pusta Londra..., str. 29. i 30.

³⁸⁵ Bošković, Ivan. "PRVI SVJETSKI RAT NA SPLITSKOJ POZORNICI." u: *Croatica et Slavica Iadertina* 10/1, br. 10. (2014), str. 257.

³⁸⁶ Isto., str. 260

³⁸⁷ Isto. str. 259.

12. Zaključak

Razdoblje tijekom Prvog svjetskog rata bilo je iznimno teško za mnoge Splićane. Od početnog ratnog zanosa i od demonstracija protiv Srba i Srbije, zbog atentata u Sarajevu, Splićani na završetku rata dočekuju srpske vojnike kao osloboditelje od „okova“ Austro-Ugarske. Naravno nisu svi Splićani osjećali ratni zanos, posebno splitska inteligencija. Inteligencija koja je odmah nakon atentata i objave rata uhićena i smještena u tamnice. Austro-Ugarska vlast iskorištava ratne okolnosti te uvodi cenzuru tiska. Kao jedan od glavnih razloga cenzure, ističe se cenzura vijesti o vojnim porazima i cenzura popisa ranjenih i poginulih. Posebno je važan bio ovaj drugi aspekt. Ne-ažurnim objavljivanjem lista poginulih i ranjenih, vlasti su pokušavale što više produžiti ratni zanos, no bilo je neminovno da će on prestati. To se upravo i počelo događati, čim su počeli pristizati prve vijesti o ranjenima i poginulima. Vojnici Splićani se na početku rata borili na srpskoj fronti, da bi ulaskom Italije u rat bili prebačeni na bojišnicu na Soči. Prema pisanjima tiskovina, mnogi su se Splićani istaknuli na prvoj crti borbe. No kako je rat išao prema kraju, događalo se sve više slučajeva dezerterstva. Novine pune članci o hvatanjima dezertera po Marjanu i po Splitskom polju. Pucalo se na njih, a to pokazuje svu ogorčenost i nemoć vlasti kako se rat približavao kraju.

Početkom rata, vlasti raspuštaju legitimno izabranu gradsku vlast. Na mjesto načelnika Katalinića i općinskog vijeća, postavljaju iskusnog birokratu, Franu Madirazzu. Iako je bio jedan od samo dvojice općinskih upravitelja za vrijeme rata, svoj posao je u granicama mogućnosti, dobro obavljao. Brinuo se o ranjenim vojnicima, što je više pokušavao pomoći siromašnijim Splićanima, zajedno s namjesnikom Attemsom vodio je skrb o invalidima i o siročadi. Činjenica da je dobro obavljao svoj posao, je reakcija Splićana kada je 1917.g. premješten na službu u Knin, bilo im je žao što odlazi. Njegovim odlaskom, započeo je zadnji period rata. Na njegovo mjesto je došao slovenski birokrat Sporn. Na poziciji općinskog upravitelja, loše se snašao. Njegov mandat obilježile su strašne skupoće i nestašica raznih potrepština. Za vrijeme njegovog mandata, došlo je do raspada sustava aprovizacije, organiziranog nabavljanja hrane i drugih živežnih namirnica. Naravno, i prije njegovog mandata aprovizacija je također bila neučinkovita, no barem se pokušavalo. Za Madirazze je uvijek bilo kruha, makar i onog ratnog, sastavljenog od nepoznatih žitarica. Za ljeta 1918., Split ostaje u potpunosti bez kruha, ne samo kruha već i puno drugih potrepština. Od potpunog pomora i gladi, djelomice grad spašavaju splitski težaci, koji ustupaju gradskim vlastima svoje zalihe žitarica. Na sve te nedaće, došla je i ona najgora, tzv. „španjola“. I

oko „španjole“, gradske su vlasti razočarale. Nisu se poduzimale nikakve mjere predostrožnosti, tek su donesene kada je već gotovo pola rujna i listopada dnevno umiralo oko 10 stanovnika.

U takvim uvjetima Splitsani dočekuju kraj rata i kapitulaciju Monarhije. Ulice se pune građanima koji u veselju slave oslobođenje od „tamnice naroda“, no nesvjesni da ulaze u novu „tamnicu naroda“.

13. Izvori i literatura

Izvori :

1. Naše jedinstvo
2. Dan
3. Objavitelj dalmatinski
4. Smotra dalmatinska
5. Novo doba

Monografije:

1. Duško. Kečkemet, *Prošlost Splita*, Marjan tisak, Split, 2002.
2. Frano. Baras, *Prohujalo pod Marjanom*, Naklada Bošković, Split, 2010.
3. Općinsko Upraviteljstvo Split. *Splitski kašiput*, Općinsko Upraviteljstvo Split, Split, 1913.
4. Filip Škiljan. *Prvi svjetski rat u Dalmaciji: (1914. - 1918.)*, Vijeće srpske nacionalne manjine Splitsko-dalmatinske županije-Vijeće srpske nacionalne manjine Dubrovačko-neretvanske županije, Split-Dubrovnik, 2014.
5. Anatolij Kudrjavcev. *Ča je pusta Londra...*, Marjan tisak, Split, 2002.
6. Norka Machiedo-Mladinić. *Životni put Ive Tartaglie*, Split : Književni krug, Split, 2001.
7. Goran Borčić. *Split i Prvi svjetski rat*, Muzej grada Splita, Split, 2015.
8. Vicko Krstulović. *Memoari jugoslavenskog revolucionara I. dio*, Most art, Beograd, 2012.
9. Zdravka Jelaska Marijan. *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009
10. Stanko Piplović. *Izgradnja Splita u XIX. Stoljeću*, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, Split, 2015
11. Marko Trogrlić – Nevio Šetić. *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam International, Zagreb, 2015.
12. Marijan Čipčić. *Splitski gradonačelnici (1882.-1918.) : život i uspomene*, Muzej grada Splita, Split, 2019.
13. Branko Radica. *Novi Split*, Dominović, Zagreb, 2019.
14. Gordana Tvrđić, *Ratna 1915./16. školska godina u Klasičnoj gimnaziji u Splitu*, Državni arhiv Split, Split, 2016.
15. Radovan Vidović. *Spomenica 150- godišnjice Klasične gimnazije u Splitu*, Klasična gimnazija u Splitu, Split, 1967.

Radovi i članci:

1. Čipčić, Marijan. "*SPLITSKI GRADONAČELNIK VINKO KATALINIĆ (1857. – 1917.)*." u: *Kulturna baština* , br. 44 (2018)

2. Stanko Piplović. „Prilike u Dalmaciji početkom Prvog svjetskog rata“. u: *1914.– prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018.
3. Machiedo-Mladinić, Norka. "PUBLICIST I NOVINAR OSKAR TARTAGLIA (Split 1887. - Split 1950.)." u: *Kulturna baština* , br. 32 (2005)
4. Kuić, Ivanka. "NAROD / JEDINSTVO / NAŠE JEDINSTVO – MEDIJSKI RAST SPLITA*." U: *Kulturna baština* , br. 40 (2014)
5. Kuić, Ivanka. "NOVO DOBA – NAJVAŽNIJI SPLITSKI I DALMATINSKI LIST IZMEĐU DVA RATA." u: *Kulturna baština* , br. 39 (2013),
6. Marijan Buljan. „Između Austrije i Srbije: splitski tisak 1914. godine“ u: *1914.– prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018
7. Piplović, Stanko. "DALMACIJA U NASTUPU PRVOG SVJETSKOG RATA." u: *Kulturna baština* , br. 42-43 (2017)
8. Tado Oršolić-Dino Nekić. „Početak Prvoga svjetskog rata i dalmatinske postrojbe 1914.“ u: *1914. – prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018.
9. Franko Mirošević. „Prilozi za povijest Dalmacije u 1918. godini“, u: *1918. u hrvatskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2012.
10. Stanko Piplović. „Split 1918. godine“, u: *Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb-Zadar, 2021
11. Šarić Kostić, Elvira. "DR. TEODOR SPORN (TEODOR ŠPORN)." u: *Kulturna baština* , br. 44 (2018)
12. Uglešić, Ivo. "DR. FRANE MADIRAZZA." u: *Kulturna baština* , br. 44. (2018)
13. Zdravka Jelaska Marijan. „Dalmacija u koroti za carem i kraljem Franjom Josipom I.“ u: *Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu*, Matica hrvatska, Zagreb, 2019
14. Geiger, Vladimir i Edgar Fabry. "Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu - Aprovizacija, 1914.-1918." u: *Numizmatičke Vijesti* 56, br. 67 (2014)
15. Ante Gverić. „Na razmeđi svjetova. Stavovi dalmatinskih biskupa prema jugoslavenskom ujedinjenju i talijanskoj okupaciji Dalmacije“, u: *Istočno jadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država*, Odsjek za povijest Zadar, Zadar, 2021
16. Bošković, Ivan. "PRVI SVJETSKI RAT NA SPLITSKOJ POZORNICI." u: *Croatica et Slavica Iadertina* 10/1, br. 10. (2014)

Internetski izvori:

1. Riječka rezolucija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 14. 8. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52867>>.
2. <https://www.svkst.unist.hr/index.php/novosti/sveucilisna-knjiznica-u-splitu-digitalizirala-je-novine-velebit-1908-i-dan-1903-1918/> (pristupljeno 23.7. 2023.)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja MARINO MILIN ALJINović, kao (pristupnik) pristupnica za stjecanje zvanja magistra magistrice POVIJESTI I FILOZOFIJE, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 25.9.2023.

Potpis

Izjava o pohrani završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (podcrtajte odgovarajuće) u Digitalni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica: MARINO MILIN ALJINović
Naslov rada: SPLIT U PRVOM SVJETSKOM RATU
Znanstveno područje: HUMANISTIKA
Znanstveno polje: POVIJEST
Vrsta rada: DIPLOMSKI RAD

Mentor/ica rada:

PROF. DR. SC. MARKO TRIGRLIĆ

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:

~~PROF. DR. SC. MARKO TRIGRLIĆ~~

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

PROF. DR. SC. ALEKSANDAR JAKIR

PROF. DR. SC. KLAĐENKO DOMAZET

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) rad u otvorenom pristupu

b) široj javnosti, ali nakon proteka 6 / 12 / 24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

Split, 25.9.2023.

Potpis studenta/studentice: